५२००

नं. ——— ५२००

नाम पु. कात्यायन श्रौत सूत्र भाष्यम्
१८ शा ध्याय:

कर्ता श्री अनन्त:
" संराट् स्थपति महायाज्ञिक:

पत्र सं. —३१ सं. ९

विषय - सूत्र पद्धति परिशिष्टं

कात्यायनसूत्रभाष्यसप्तदशाध्यायः

५२००

5200/५० ९७

५०५२ ८१

२८

कात्यायन

नं॰ ५२००

ॐ स्वस्ति

स्वोऽभ्यवहरणादि प्रायश्चित्तं तत्कृत्वा विस्रुक्तमवान्तरप्रसमासः। अथः मायणा
ऽपहन्ति। ननु तः। दीक्षाणामुत्तमहनीत्युक्तत्वात्। तत्राभ्यवहरणमपरस्या भस्मा
वपनं कृत्वा तु मे विस्रुक्तमवान्तरप्रसमसनीये तदीतामवो। मकर्तव्येन च तत्स्य
भस्मावपनं क्रयणी यादीविद्युक्तवादिहावाव्या। ततन्मध्यात्तत्राप्यवधारीनोक्त
स्लदर्शमिदमभ्यवहरणमादीविति। ननु तदप्युक्तं। क्रयणी यस्या दीविति। सत्यं विशे
षणोपादीनां हि शेषणो दीवेवतस्मिन्नहनि मा भूदित्यभ्यवहरणादीति पुनरु
क्तमिति। अथ वा तु दिने समिधमाधायेतिकालनियमः कृतो विस्रुक्तमवान्तरप्रया
त्तत्र। ग्रातत्क्रमणादि शाब्दं तदुत्तरकर्म्मादिपरोमा भूदिति क्रयणीस्य यमेव प्र
थमः। गदार्थः स्यादिति पुनरुच्यते अत एव श्रुतिः। व्यपदहः सनिवपसंन्स्या तदहः
प्रातरुदित आदि। त्यमास्मेव प्रथम मुहूपतिभस्मोदु प्यवा च विसृजनइति। प्रथम
ग्रहेनाभिधान्स्या श्रुत्या प्रतीयमानः क्रमो। नकार्थ श्का प्रतीतेक्रमं बाधते तस्मार्था
तरे प्यवरुद्धानादिको निघ्नालितस्य प्रथमशब्दस्यनघ्नाप्यवसिद्धिनिः। स्मामन्या प्रोत्तश
त्रुशास्त्रो यश्रुत्या विशेषनिष्ठया। बाध्या। तन्यायलब्धं चादनुमिता श्रुतिर्यतः वान्तरप्रह
वो प स्थेया। चतापदितस्मिन्नहनि वान्तरपोपरुद्धानावसर ७ प्त्वाहिं। ततो पश्चाद्यवि
स्रुक्तमवान्तरप्रसमासः कर्तव्यः। विस्रुक्तमदिनेव समासमा २ त्रामवान्तयाच श्रुतिः। स
यदि विस्रुक्तमीयमहः स्या द्विस्रुक्तमान्ता। चावान्तरप्रेणोपतिष्ठतायय दिवान्तरप्री

यंवान्सप्रेणोपस्थाय विस्मु क्रमान्ते। चावान्सप्रमनतः कुर्यादिति पत्न्याशाय८
पागार्हपत्यमुद्धूहय। पेतनी। नतिपञ्चः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमं। गार्हपत्यमुद्धान
मई व्यामां तरपत्न्या श शालवमाव्युद्धूहती नत्त। नाबहिः। क्षत्रानतस्मपुरीषादिकचास
मस्सर्वतः करोत्यृ पश्चानार्हं अपेतवीतेत्यस्मोत्नवः पावनपादि न प्रतिदिशं विविध
मुद्धूहति। यज्ञोके चाग्निचितास्म। मवतेवसिता अवसितानेवतद्धूहती। तिवचना
त्पामार्जनप्रख्यात्मार्जनमात्रमुद्धूहनमिति वया प्रथमपाः दनपुरस्तात्प्रथममुद्धू
हति मध्यात्सांचं करोति एवं प्राद्दक्षिणेन मध्यदक्षिणोद्धूती यथा। दनएवमितर
त्रापि उदीचीर्(शाखामुदस्योपान्तिवपतिज्ञानमिमितिदक्षिणोत्तरचंचादे र्घ्य
स्यप्रा घरणान अन्यथा। क्षत्रमध्येडपधाना। मवनसभायेतदे र्घ्यस्यातिलं घ्यप्र
द्धा नः। तस्माद्द्यमानयाश्वसंलग्नाद्दक्षिणोत्तराउपाधयाः आयामलिखिताः प्रा
चीः।। सकृत्प्रियोऽसाद्दनसद्दोह सोसकृत्पठनी। योचतस्सपि। ननुपरिभाषणा
।द्वप्रासोयमर्थ एकचोदनाश्रेयेकादेशास्तुतेत्तेणेति। यजुष्मतीधर्मो यत्न। लोकपृ
णामुगच्छति। कथं यजुष्मतीधर्म्मे चेनहिताः प्रसुतात्मयनमात्रप्रक्रमात अत्यात्सं
चयनमिति न चालोकपृणात्पुनर्विधान। यनातोप्राप्तिरवगमो न प्रख्यातप्रतिषेधा
त्प्राप्तिरवगम्यते असादनं चेतिसत्ता। एकचोदनाशाख्याद्दका। दशशाख्याद्दवानक
।दशधार्म्मिणीमु यजुष्मतीष्ववाय धर्म्मर्इतिगम्यातानहि। लोकपृणानामुपधान

नद्दशानां मंत्रविधानाभ्दिन्नत्वादन्यानासनन्नवंति। चोदनाभेदस्तु हृणमरत्नएवे
एव तयजुष्मती विषय चेनेतामी। लोकंपृणानाम मंत्रयोर्विधानमुक्तमन्निष्ठं
चसहूचविधेय। कथमेता लोकंपृणा इति। उच्यते। आत्मनि यजुष्मतीरिष्टा
स्तन्ये। वापधानं स्याद्यजुष्मतीर्वे। अपि च। अयथा लोकंपृणानुहृर्ते। ला। का
त्ता इत्यक पञ्चम्पत्तासा। मक्र विद्धः इति गार्हपत्य उपदधाति द्वाभ्यां नाशीति धिष्ण्ये
ष्वाहवनीय इत्यत्र इति लोकंपृणा मध्ये पाठादपरिगणनाद्यजुष्मतीमध्ये अ
यजुष्मत्योर्ह्र नरत्नवइत्यादो। ननु व्यपादेशापिह्य स्यात। अन्येष्टकोपधानानं
तरमथा। लोकंपृणामुपदधातीति प्रयोगाधिकारकरणात। सत्य। प्रयोगाधिकारे लो
कंपृणामन्त्रप्राप्तिर्णार्थः। स्य संच लोकंपृणा चमंत्रस्यार्थलोकंपृणामुपदधाती स्य
कथचनति। हृशातन नुतन्त्रस्वरूपचेन स्वयं तन्मंत्रप्राप्तिः। सत्यं। अन्यासां मंत्रवि
शेषविधानाद्विशिष्टलोकंपृणा चेनापेक्ष्यन्त एव पुनर्मंत्रसंबंधस्तस्माल्लोकंपृणा
ए।वेतानानित्ययुक्तादइतितदर्थं नित्यविधानमुक्तं पश्चात्सहि। तपादमात्रोनिर
श्रयोमध्ये इत्सहतीरिति। मध्यस्य पश्चादद्दृहती संहिते पादमात्रोउपधेयो। तेच
निरश्रयोत्तिर्यग्लक्ष्मणे दुदग्लक्षणेउपधेया। समचतुरस्त्रे चेपितिर्यगभिधानम
स्य त्राप्यकदग्लक्षणाचरणम मनायते नप्राचीमुदीचीमित्या। दोमाग्लक्षणचमुदग्ल
क्षणत्वमवसेयं पुरस्ताच्च। पुरस्तादपि मध्यस्य अद्दृहतीसंहि। ताति राश्रयो पाद

मात्योत्रा उपदधे अपरेणपरिक्रम्यपरिक्रम्य चयनात्पश्चात्पुरस्ताच्चेतिर
श्मी चयनमध्ये कृष्टका अपरेणपरिक्रम्यागच्चागच्चाकर्तव्या। लोकंपृणोमंत्रणोप
धीयमानोनोननियमात्रेवश्रुतत्वात्। अथजघनेनपरीत्योत्तरतोदक्षिणोपानां
परापार्दक्षिणामग्न उपदधाति अयातनैवपुनःपरीत्येति च॥ इडामग्नइति पश्चि
मप्रतिमंत्रमुत्तरतः। जघनेनपरीत्योत्तरतोवस्थितः पश्चिमे इडामग्नइति प्रतिमं
त्रमुपदधाति चिदसीति पूर्वे दक्षिणतःप्रतिमंत्रान्तेनैवपरीत्यः दक्षिणतोवस्थि
तः पूर्वे चिदसीति प्रतिमंत्रमुपदधाति नित्येष्टी एवं क्रियतेऽरश्मी श्रुतिरश्मी श्रुतेस्त
स्थिष्टकासु इष्टकामिष्टकां प्रतिनित्येष्टय कार्य्या॥ प्रतिपादमात्रीः एवमष्टाविष्टका
स्तुपहितास्वेकोयोरिच्यते तदर्थमुच्यते। ततःपु षोडशपादः। सत्रस्यपादमात्रीरुपदधा
ति पूर्वदक्षिणस्यांईपादोमामन्त्रपयोपधानपूर्वसत्राद्दितिसत्रांतरमारभ्य॥ आ
पेक्षोवक्राः षोडशपदावशिष्टाः सत्रेअक्षोवक्रारिष्टकाउपधेयाः। उक्तंचतत्प्रमाणं
प्रकारश्च तिस्रःपुलोकंपृणाप्रमात्राहश्यसु च द्वयोर्वादशस्वेकस्याचदक्षिणयोःपू
र्णीवक्राग्नेयव्यापिनी। द्वचाईपदोरिति पूर्वेति सुउपधेयास्तच्चमन्त्रवचाननात्पश्चा
द्दक्षिणयोरपरवक्रामारभ्यक्रमेणदशसुमंत्रः द्वायाः पाक्षस्तकाग्नयरच्छावक्रान
दनंतहिताईपद्याश्चतिपश्चात्दकस्यामईपद्यायांनात्रपूर्वेणपरीत्योनइतिध
र्मः प्रक्षतिविकारभावानानानाति क्रम्यापिप्रागन्तकमुपधानेभवतियत्वाला

कं, दक्षिणा नांत हुर्म्मैलोप धानं श्रुति निर्दिष्टत्वात । एवं हि चितिचिन्वंतीति हृयोर्दक्षि
णाखा प धान विदधातीति चयनं । हृतु चेनत त्प्रकार चयने गृह्ण नालोकं दक्षिणा सुत
हुं म्म्र प्राक्षिं स्त्रोतयति चात्वाल देशात्पुरीषं निवपतीद्र वि ष्वादि त्याचि । तरः पवि पु
रीषं निवपति चात्वाल । देशाद्दाइत्यपड्ड विश्वा इति ॥ समं बिलं कृ चोरव्यं निवपति
समित्रमिति । समं बिलमस्याः पुरी । षणुतां कृत्वा उख्यमग्नि मुपरि क्षिपति समितमि
रितानाव हृके तो रवा । अग्निं क्षिप्वानं तो रिक्तो नाव । लोकृ येन अत एव । वह्निनाक्षिणा
निवापः कर्तव्यः । यावत्त सिकताप्रणस्तनी क्षणं सिकताभिः समं बिलं कृत्वा
मातेव पुत्रमिति शाकचा हि मुख्याग्निवन्ति धाय । असिंचति पयो मध्येरूहंमी । अग्नि
वदनरत आहवनीयस्यारत्निमात्रे सिकताभिर्बिलसमं पूरणं पूर्वं विमाकृत्य मातेव
पुत्रमिति शिक्यात । निधाय च पयस आसेको मधोह इमीं वाग्यतो मन्त्रस्याभासचा
। दव त्रिचितामा का । एके शाखिन उपर्युपरि चितिः नयात्मकं गार्हपत्यं छ वेति श्रुति
निर्दिष्ट एवैकायः पक्षः । तद्धि हे के चिच्चितिं चिन्वंतीति वचनात नेर्ऋतीः कृष्णास्तु
षपक्वाक्षिन्नोलक्षणाः पाद मात्रा हविथसन्त हेम्नवदे शे दक्षिणोत एतः कृ चा दक्षि
णामुखोनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति त्र स्पृ चं पराचीः । स्वयं प्रदीर्णे इरिणे वा असुन्व
न्तमिति मन्त्र चनेर्ऋतीति लक्षणाः पक्वाः कृष्णाः इष्टकाः पराचीर्दक्षिणा संस्थादक्षि
णामुखउपविश्य उपदधाति लक्षणानि च न भवंति याति खिनानिता स्वपाद प्रमा

२

ण्याः सर्वा दक्षिणोत्तरक्रमेण पश्चान्मन्त्रेणोपधानं । नचोपस्पर्शनमुपधाने अभ्या
त्ममेके । आत्माभिमुखमुपधानमकरस्थिति नित्याभावः । यजुष्मतां नामध्येयपरिग
णनाभावेपि लोके दृष्टत्वाच्चाभावान्नित्याशंकायां प्रति । पश्च धः सादस्य दाहस्योः ॥ शि
क्यरुक्मरुक्मपात्र्योर्दृसंदृ परेणास्यति यत इति नेत्रंतौ भयोर्दक्षिणतो दक्षिणानिरसन
शिक्या दक्षिणो रुक्मपात्र्या इत्यादृपिक्ता मावसे यतः यन्त इति मंत्रेण उदपात्रं निषिच्या
नएलेष्टकमुत्तिष्ठंति नामामृत्या इति । अध्वर्युःस्वाल्मष्टकयोर्मध्ये उदपात्रं निनीय
ब्रह्मयजमानयुक्तः । सर्वे नमोभृत्याइत्युत्तिष्ठंति सर्वेषां मंत्रवचनं अनपेक्षत्य
शालाद्वार्योपस्थानं निवर्तनं इति । नेस्तीरनवालोकयंत आगतशालाद्वार्यमुपति
ष्ठंति निवर्तन इति अप्रतीक्षमाणा यंति प्रत्येत्याग्निमुपतिष्ठंत इत्याभ्यां वचनव्यक्तिभ्यां
सर्वेषामुपस्थानं प्रतीयते । आगमनकर्तृसमानकर्तृकमुपस्थानमागमनं च बहुकर्तृ
कं । तननात्व कर्तृकमुपस्थानमपि नच पूर्वकालतामात्रे पर्यवसानं तस्यार्थमात्रचेनस
र्वानुवादत्वेनानर्थक्यप्रसंगात् तस्मात्सर्वेषामुपस्थानं प्रत्यङ्मुखैरेवतत्कर्तव्यं । अनपे
क्षणविशिष्टागमनानंतर्यंवचनात्तदुपस्थानांगत्वात् । अनुख्यातायाम । प्रक्षणेन व्यवधा
नं स्यात्तस्मात्प्रत्यङ्मुखैरेवोपस्थेयं प्रायणीयहविष्कृदंतम हावादः स्पृष्ट्वा दासं
मर्शनाच्चरोति । हविष्कृदं । एवाग्निसर्गांत । वाचविसृज्यते लं वदुयजुहरतीति श्रप
णांतकचि । दकपदार्थासमासो कर्मांतरंभस्यायुक्त चाहविष्कृदांतनुषविप्रमोकां

तद्धितवर्णो यंतितदयुक्तं। वचनेन प्रापितत्वात्। किं हि नक्त।एतिवचनं। असंसृष्टमिवभव
तिसूत्रं।प्रापितमिश्रवयवांतर्गतिविधानात्।तस्मात्भ्रांतिप्रतीतामतत्। प्रायणीयवाग्वि
सर्गो।तस्यचादानादिपदार्थजातंमहावदेः करोति।ततः प्राचीनंदीक्षाणामुत्तामह निरू
तंसंमर्दीनातंचा।तेनतत प्रायणीयां।तसीरंयुनक्त्यौदुंबरंमौंजंस्त्रिवृद्रज्ज्वं६ःषड्द्वादश
चतुर्विं६ःशतिवायुनक्ति।पूर्वे।ऐणंतरं६ःसोवादद्धत्तरांसंपूर्वणा औदुंबरंसीरं युनक्ति। प्रायणी
यांत।वदवि।माकी।तंसोमनिवपनात्प्राक्।तिष्यहविःकृतःकृचेत्कृतरत्रव क्ष्यमाणचात्तदु
त्तरकालं हि धोवाङ्ग्संप्रतिपादनोत्तरकालं शेषप्रतिपत्तेः करिष्यमाणचात्। अतो।वदवि
।माकां।तसीरयोजनं।तस्यरज्जुविकारः सर्वोपिमुंजमयः।रः।त्रिवृद्रस्मात्।तत्रयानद्ध हः
षट्द्वादशचतुर्विंशति वा।योजनीयाः दक्षिणोमग्नेः। श्रोणिमपारणतिष्ठन्युज्य
मानमभिमंत्रयते।सीरायुंजंती।ति अग्नेर्दक्षिणश्रोणिमपरेणपुच्छाद्दक्षिणोवस्थितो
ध्वर्युः सीरायुंजती।तिसीरंयुज्यमानंप्रतिप्रस्थाताद्दिभिरभिमंत्रयते।तति ष्टन्नासीनः
ननुप्रधानवाघोजानयाग्यः कर्ता।वनविधानादनुमंत्रणेप्रतिप्रस्थातातिकर्त्तः।अ
तएवप्रायणी।यतनप्रचर्यसीरंयुनक्तीतिप्रायणीयसमानकर्तृचमुष्टष्टयुक्तइतिवासु।
दवः सहितेः करोती तिहेतुबल्लिगदर्शनात्।ततानुमंत्रणेप्रतिप्रस्थातुर्भविष्यति।उ
क्तातोहरिरवामप्यभिमतता।मवानयुक्तं।सा।अग्नेर्दक्षिणा६ः श्रोणिंजघनेनतिष्ठन्निष्य
।नत्।ध्वार्यः पणमर्शनात्।योयुनक्ति।सोनेनप्रकारेणपरियुज्यमानस्यानुमंत्रणंकुर्व

न्युनक्ति। अन्यथा सप्तशब्दस्यानर्थकं स्यात्। अत एव सीरं युनक्ति युज्यमानमभिमं
त्रयातयन्तु सहितानः काण इति तिन्दद्यन्नवृद्धिः करणं कर्षणं न। या जनमात्रेण न संप्रति
पन्नमध्वर्युकर्तृकाय यत्र प्रधानचाद्योजा नध्वर्युरिति तत्परिहृतं। प्राक्षणी। प्रैषो। एवं। च
दत्रापितन्तस्मानात्युनक्त सीरं इति मंत्रलिंगात्। मंत्रच चोभयत्रानुत्यायन्तु वियुगान्तनु ध्व
मिथ्या। दोपप्रयन्क्रियाप्रत्रा। यापि माध्वर्योः कर्तृत्वमपेक्षितं तत्पुनरपि कर्षणादोसश
ष्टेन तस्य परामर्शात्। सर्वा आत्मानाम वसे। अग्नेर्दक्षिणा ६ । श्राणिमिति। एवं सदक्षिणा
युग्यमित्यादीनत्था प्रा मुख्यान्नेत द्योकुः परामर्शात्। क्रमपरचाद्वाक्यस्य आत्मनि क्षे
पत्यनुपरिश्रिछुनः ७ सुफाला इति प्रत्यृचं अनुपरिश्रिदिति यन्त्रसमयासमासेन परिश्रि
त्सलग्नं चतुर्दिक्षु सुनः ८ सुफाला इति प्रत्यृच क्षषतितन्त्रक्रममाह दक्षिणतः प्राची
प्रथमां सीतां प्रदक्षिणमितराणि स प्रिर्द्युष्ठिः दक्षिणां इति स्तः सः प्रदक्षिणमध्येति मु
त्तिस्त्रः सीता सलमीमा आत्मनि प्रदक्षिणं कृषति तिर्यगन्तके। दक्षिणत आरभ्य प्रदक्षिणं
तिस्रः सीताः कृषति अक्षुण्णा या कोटिस्येन क्षषत्पतः तत्क्रममाह श्रोण्यः ९ सयोर्द
क्षिणां श्रोणिमारभ्योत्तरांसमितस्त एव प्रादक्षिण्येन दक्षिणा। श्रोणिः प्रथमं कृतः इति। च
तद्त्यग्रे क्षषत्पयेतीत्याद्युपक्रम्य न दक्षिणा च त्रिःद्विदवात्रतिमा दक्षिण्येनोपसंहार
न अन्त्याः। तिर्यगन्तकस्यमात्युक्त चास्य श्रो दारभ्यातिस्रः प्रदक्षिणं श्रोण्यः ६ सयोः उत्तर
श्रोणिर्दक्षिणां। सा वायव्यकोणादारभ्य प्रादक्षिण्येन तिस्रस्तत आरंभस्य दक्षिणाहृदर्थः

दीर्घप्रयुक्ते सुत्वा पुरुषाः क्षपन्ति बहून् दृढं च हि दीर्घप्रयुक्तं तिर्यक्प्रयुक्तं युगे दे
व्येण वा ह्या। तन्न यदा वरत्रादि नाडी दीर्घप्रयुज्यते तदा ध्वर्युव्यतिरिक्ता अपि बह
वः पुरुषाः क्षपन्ति। यदा च तिर्यक्प्रयुक्तं तदा महता प्रयत्नेनैकेनाध्वर्युणा शक्यं वर्ष
णमिति न बहवः स्युः। अत एवमात्र बहुवचनं समानार्थं प्रायेण दीर्घप्रयुक्तम
हते बहूनां कर्षुकाणां संभवाद्योजनापि तत्कर्तृकमस्त्वीति। प्रेषानुस्मृता अनडु
हो विमुञ्चत विमुञ्चध्वमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यो वददातीति। विमुच्यध्व
मित्यनडुहो विमुच्य पशुवदुत्सृज्यव प्रागुदीच्युत्सृज्य दक्षिणाकालेऽधिक्षतो दाने
ध्वर्यो वददातीति। नायं त्यप्समानकर्तृकः परः। श्रौतं चात। अथैनाननुदीचः प्रा
चः प्रसजतीति भिन्नकर्तृका क्रियामुक्त्वा भिन्नकर्तृकां क्रियां न रवदति। तान ध्वर्यु॥ वद
दाति। तत्र न विमोचने समाख्याप्राप्तोऽध्वर्युरेव कर्त्ता दाने यजमानः। नादक्षिणाका
लत्वात् पदार्थे। इदं शार्थ इति कर्कस्त इदमुक्तं। नहि पदार्थानि। इदं शार्थ ताः स्मर्या। तत्र
य पाशान्प्राप्त विवेकेनायमर्थोऽवधार्य। तत्र हि सर्वत्रेच्छिकः एवार्थः प्रत्यस्य। तत्र ना लाक
नियतः। अतोऽन्तपूर्वकालता संभवेऽपि समानकर्तृकभावाद् घो दास्यति स विमुचति
ति वासु। दवाभिमतस्तत्र वा प्रयुक्तं। यत्तु सोऽत्रोपन्यस्य बितिशास्त्रां तरप्रतिपादित धर्मप्र
काशनं स्यन्ना त्यर्थं। तन्न शास्त्रांतरी। स्यरं त्यम्भविष्यति अन्यथा स्यु। त्येवार्थ सि
द्धुरति रिच्येत सत्र स्त्रीरमुक्ता रहता। ऊ यात्रबमुपदध्यानिम ध्येरहस्यां। मस्त्रावि

5

ध्याना।द्वरूहमी प्राप्तेः पुनर्वचनं नित्यनिषेधार्थं। ततनित्याभावः पंचगृही
तेनोग्रं हृत्वा जुहोति स जूरस्पृह इति। कृशस्त्वं वे जुहोति स जुरस्पृह इति। पंचगृही
।ततनाड्ये न स्वाहा।तस्मिन् संयोगत्रु हृत्वा सर्वमाज्यं प्रक्षेपेत। नन्वादित आरभ्य होमो गृ
हणे युक्ते व्याहृतीनां चितिसंपत्स्यात् द्वेधेनेन चो गृहणविधानात्। न नादित एवो गृह
णयुक्तमिति नेनत। सप्तिमा त्वपरचाहुत्। तर्यां स्वाहा। तजुहोती नामनुष्ठानं त। द्वाव्यौ वो
न्सर्गिकं युक्तमित्यनेन व्याख्या युक्ता। सा वित्रेणुस्पष्टं कारणमुक्तं सांतत्या द्विवचनं च
तसृषु चतसृषु त्री स्त्रीनुदचमसान्निनयदितियथा हृष्टमो द्वं वरेण चतुः स्रुक्तिना। चतसृ
षु चतसृषु सीना सुत्रीस्त्रीनउदक पूर्णामसानन्निनायत। अहं वरश्च तुरश्च मसः
स्यात्। चतसृषु त्रयाणां निनयने प्रतिचमसंसीनानतो। यांशाश्च चारश्चत्वारो भवन्ति विभा
गाः।तदा प्रथमचमसे एकासीनान्तृतीयांशश्चापरस्याः द्वितीये द्वौ तृतीयांशौ द्वितीयस्या
द्वौ च तृतीयस्याः तृतीये एकस्तृतीयस्यास्तृतीयांशः सकलाचतुर्थी। एवं द्वादशानामपि स्पष्ट
लेखामध्ये निनयनं त्री। नृ स्तसप्तयोः। य गृहं य चाहूतं सर्वस्मिन्नात्मनि। स्पन्नेतात्रा
मयत्र्यो श्वमसान्निनयेत्। स्पष्टे चाहूते चनिनयति। तस्मा न्नृष्टाय चानृष्टाय चवर्षति।
तिवचनात् स्पष्टमात्रे वा। नेतत्सर्वानृष्टक्षेत्र विषयं। किंतु कृष्टे नावछिन्नपदकृष्टे
तदिहा स्पष्ट शब्देनोच्यातानुमावेस्पष्टे निनयति। आदिनान्यतरनिनयनं। दाषयुक्त
मुक्त्वा स्पष्टे चास्पष्टे च निनयति तस्मा न्नृष्टाय चास्पष्टाय च वर्षति। तत्तदनुकारणा स्पष्टे

ष्टे कृषिः स्यात् सा वाकृष्टपरिच्छिन्ने य कृष्टेपि तुल्येति सर्वस्मिन्नात्मन्य कृष्टेन नयनयु
क्तं मु स्यात् सर्वौषधस्य वा। पात्रपाकोपि यत्न तु स्यात् न ग्राम्यारण्येमेोदनवापग्रा सिसि
र्हिं सि द्धा ते। कृष्टे देशे प्यकृष्टे वन्या म्याताप्य कृष्टके। पाको विवक्ष्यतत तन्त्र कृष्टमात्रे सद्
ष्यात्। अकृष्टे तत्समानचाछष्ट्या कृष्टकं चयन्। कृष्टकं चयन्। कृष्टले खापरिच्छिन्न
मध्य कृष्टस्यसम्भवः। लेखोन्तयानराल कृष्टे चतुः कर्षणाद्यपि। लेखोन्तयं न्तमध्ये हृ यं हृ यम
कृष्टकं। एवं कृष्टपरिच्छिन्न गृहीवाकृष्टकं तथा। कृष्टमपि गृहीतं संपरिच्छेदायतनस्य तु।
।एवं चायमर्थः सूते: ।त्री कृष्टे चाकृष्टे च निनयतीति। अकृष्टे च न न पति त्री न कृष्टे कृष्ट
विषये च शब्दात् कृष्टे। नांतरीयकतया वाय कृष्टे निनयनं तत्समुच्चीयात तत ब्रकृष्टपरि
च्छिन्ना कृष्ट निनयने भवति। कृष्टे चाकृष्टे च त्येन त्सामानाधिकरण्यतः। एकार्थस्याद
कृष्टं नकृष्टमध्यगतं तेथा। रेखामध्यस्थमकृष्टकृष्टमकृष्टं च तस्मिं त्सार्वौषधमात्र
प्रत्येक व र्णमभोजनं तस्यो क्षा सात् तस्मिं श्च मसेस। वौषधं सर्वधान्यं वपतियत्नस्य
तैन न्नलब्धमध्ये एकं न वपनीयं यान्नाप्या। न तस्य यावद्वी वमा भाजने भवति। उद्धार
श्च मनसे वद्दमन्तं यावद्वीवंमयानभो क व्यमिति सकल्पनीयं यातुषधीरिति। तद्वै
र्वपत्कदयान्नवन। तन्नमस्थकं सार्वौषधसीतासु कृष्टे चाकृष्टे च वपति यातुषधीरिति तत्वै
र दृवमस नि नयनवत। यथा च तत्स भुच तत्सभुसीतासु त्री स्त्रीनुद च म सान्नि ना। पत्न। त
या च तत्सभुच तत्सभुसी। तासु ति स्त्रिति स्त्रिकृ स्मिर्वापः कर्तव्यः। तथा च एकोमेकाम्

चं प्रतर्पणानां याश्च चारश्च चारस्तृतीयभागाः प्रबध्यन्ते। पूर्ववत्तु। चनक्षस्थो
वा पंनात् त्राष्टौ क्षस्थानि नितिसृणां निसर्पणां सीतानां मध्ये। हृद्दे अक्षस्थे वचारश्च त्रि
काः। स्थितानि अष्टौ च अक्षस्थ तृतीयभागाः प्रत्यं च प्रति च मध्ये च बध्यन्ते तृती
यभागाः प्रत्यं च प्रति च मध्ये च संबध्यंते। तत्तृतीयभागान्यूनम क्षस्थत्रयं एकं याश्च चा
एकेन च मसेनोदकस्य वापनीयं सेचनीयं च॥ सोमनिवपनाधानि ध्येय ध्यहविष्क्
तः क्षचाहवनीयपरिश्रितानाभिमंत्रयातविन्तः। एकेति। सोमनिवपने हि। वदयोत्
वि। मा का। तप्रश्नतो क्रियते तदुत्तरकालभाविन्यो हिरण्यवस्त्राद्य। तो धीवाश्चं इय
स्य विनियोगात्तदुत्तरकालभाविन्यः प्रतिपत्तीनां तदुत्तरकालेनेव क्रमाद्भ
वति। ततश्च सीरयोजनादि आग्निकं कर्मक्षत्वा सौमिकं सोमनिवपनमवसर
प्राप्तं वक्ति। उपरचारदृशे। सोमनिवपनादि आतिथ्यहवि ~ ष्यन्तः वाग्विसर्गान्तस्य
चा आहवनीयाग्नश्चिन्नस्येति परिश्रितानामभिमंत्रणं कर्त्तव्यं। सर्वासां युगपत्॥
सपूससर्वासस्य सप्तवाभिमंत्राय तमेत्रां। तं। वाङ्गहीव धारणे सप्त। सप्तवाभिमंत्र
। यत्ता। ननु सामान्येन वाग्यहः प्रयुक्तः कथमेव धारणार्थे नियम्यान्तःश्रवणमपि सामा
न्यात् नेवा स्थाहवनीयपरिश्रितेभिमंत्रयात् तस्योक्तो नं धुरिति एवं तर्हि न प्राप्नोति प
क्षान्तरमिति विकल्प्या। र्थेनापि न भवितव्यं। आत्र्याति प्रयुञ्जन्तरं तस्मात् दुरन्तस्वभिः
परिश्रयंतीति। तन्न। एतनसस्सविधस्तुतिपरचात्। एवं सति सामान्येन परिश्रि

दभिमन्त्रणमापद्यते विशेषसंख्यायोगेऽपि कथमथर्वणादिभ्योऽपि नावगम्ये
त तर्हि सामान्येन सर्वासां युगपदभिमन्त्रणं भवतु । अस्ति तु विशेषावगमस्त
स्मादुत्तरविभिः सप्तभिः परिश्रयतीति न च मन्त्रीतरं परिश्रयणस्यास्ति । यत्र परिश्रयणं
सप्तसंख्यायुक्तमभिमन्त्रणं सामान्येन स्यात् तान् च मन्त्ररहितमभिमन्त्रणं क्रियमाणं
सम । यागिसंपादयितुं शक्यं । न मन्त्रप्रयोगव्यतिरेकेण । कापाधिना सामान्यचापाद
नाशङ्कैः । तस्मादभिमन्त्रणं परिश्रितानां सप्तानां सप्तानां कर्तव्यमिति विशेषेण कचा
वगमादवधारणमेवचार्थः   लोगेष्टकाः स्वयमातृण्णा इत्यपि हि । वीदरन्तकां । तमुपदधा
तीति षड्न्मामाहिंसीदितिप्रत्यचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमं मामाहिंसीदिति प्रत्यृ
चमाद्रस्या । लोगेष्टकामामाहिंसीदिति प्रत्यचमुपदधातीतिवासंबंधः । सपुरस्तादाहर
तिमामाहिंसीदितिवचनात् अभ्यावर्तस्व पृथिवि ना । देवेभ्यो नरमस्मि इत आदमिति
लिंगात् चाहरणमन्त्रउपधानचरुस्वंमीप्रतीयात अतएववासु । देवेनोहरणमन्त्रसंबंध
उक्तः । सत्यासत्यकारेणोपधानेन योजनादुपधान एवयुक्तः । सहिसुतिष्टदयगर्ढावत्ता
। त । नेवप्रकाशितं सुत्वमिप्रेतं वयमुपजीवामः । अपि चाउपसंहारत्वानानापदधाति
ना ना सादयति नानासृद दोहसाधिवदतीति सादनसूददोहसाभ्यामभिन्नस्योपधान
स्य भेद उक्तात् । सचमन्त्रामदक्षनोवक्तुं । याग्यः । दिग्देशनोद्दनसामर्थ्यात् सुः शा हृणोत

रेण भवति। तस्य स्वयं ग्राह्यत्वात्। तस्मात्स पुरस्तादित्यां तरेण परिश्रित आत्मन्तु
पदधाति मा मा हिंसीज्वनितायः पृथिव्या इति संबन्धः। आहरति त्याहरण
मात्रपरं। यत्तु लिंगवचनं तदुपधाने तथ्यम्पावर्तितं युक्तं भरणं संनरणं आहरणं च। अ
स्मिन्न्यादशे आदाह आदधामीत्यस्मिन्नर्थः। एवं च सति यजुष्मत्य इति। समाख्यानम
प्यकपपद्यते। ततस्मादुपधानं मंत्रैः। लोगेष्टका नाम। धयेतां। त्वाश्वमश्वंऽश्वंडानि
स्यचेनाइत्यबहिः। स्वीदत्यः। धयानि मा मा हिंसीदित्येनाभिमंत्र्याग्निः प्रतिदिशं प्रत्यृ
चं। पुरस्तात्प्रथमं आइत्यभागनकां। तदुपधानं। भवभिन्तरत्राप्यनकां। तथु निषष्ठनुपद
धात्। सादनसंदनेंदोहसौ प्रतीत्यर्थः॥ उत्तरापरस्याः पश्चात्। पश्चादुपधानेउत्तरापरस्या
आहरणं उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहाभिसदिमिति। उत्तरस्या आइत्यत उपधीयमा
नायाविलग्नाः सिकताविश्लेषयति जहाभि। सदिमित्यनेन। उत्तरावर्दिंनिवपति चचा
रिंशत्पदां युगमात्रीं वा सर्वतः कुशलं वा। कुशलं। न सर्वत स्तुल्यां चचारिंशत्पदां युग
मात्रीं। वा उत्तरवर्दिंनिवपेत्संमर्शनांतं महा। तद्देशप्राग्जातमिदानीं शम्यादानादि छादनं
। ता निवापः क्रियात उत्तरत्रोत्तरावदिप्रोक्षणाद्यासंभारनिवपनान्तं चेति। प्रोक्षणा
। द्धविर्विधानान्त॥ अग्नेर्भवेति सिकता न्युप्य न्युप्य छादयत्यात्मानं। अग्नेर्भावस्था। धोभि
छ्य सिकता निवापंक्षचनाभिः सर्वमात्मानं प्रच्छादयते॥ आप्यायस्वेति सिकता लंभ

नमृगभ्यां। स्फस्तानामालभनं॥ आतिथ्यशेषाद्यापसदः त्र्यचा। रोहितचर्म्मण्यो
नडुहं। ततः प्राच्यपुरस्ताद्दिष्टकाः। रानि प्रथमचितः। अर्थादानायातिथ्या शेषः
इक्षचा उपसदं। ततो रोहितचर्म्मण्यानडुहे इष्टकाः प्रथमचितः करोति अंतःसाच्यपु
रस्तात इतरासां च खयमातस्याइतरासां ततीयापंचम्याः खयतस्मानि दधाति। वि
स्यैर्थवचन मत्या चइतरासां चितीनां। मत्याइष्टयाक् तिपयीः कृतिपयी रिष्ट
का उपरि चर्म्मणि तेन विश्वज्योतिः प्रभृतीनां द्वितीयाचतुर्थ्याश्च कृतिपयीं। नांकुर्या
त्। यादेवसर्वासां चितीनामिष्टकाः प्रोक्षतीति श्रवणात्। अथवा प्रोक्षणादेव मंत्रा
दिः प्राप्नुयादिहाक्रियासामान्यतत्र स्थीग्रहणेन निवर्त्या। ताज्ञापयत्येतद्न्यत्र सधा
। ताईम्मे से ग्रहः॥ आज्येनाज्यानुशाग्राणि स्थलीप्राक्षति श्वेतश्वेपुरस्तात्तिष्ठ
ति। श्वेतश्वे पुरस्तात् निष्कान् आज्येपात्रां नरस्थितान् नु शाग्राणि न्यज्य इष्टकाः प्रोक्षति च
र्म्मस्थाः। मंत्रानाम्नानादेव रक्ष्मी प्राप्त मिति वाग्यमउच्यात॥ श्वेतामावश्वेतः। अश्वे
तेऽनियतवर्णः॥ अश्वाभावेऽनडुहपुरस्तात्तिष्ठति॥ अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनु
वाचयति। होतारं प्रेषायद्दानं॥ त्रिरुक्ता याम श्च पूर्वा चितिः इत्याप्रुछाद्दक्षिणां
निदधाति। त्रिरुक्तायां प्रथमायाम् चि पुरस्तादश्वक्षचाचितिमग्निः। क्षत्रं। यजु नीचा
च पुच्छाद्दक्षिणां दक्षिणाश्रोणेः पश्चाद्वेधा निदधाति॥ ती। र्थ नाश्वमारोहयत्सकनरप

क्षमपारणात्पुरस्तात्पश्चाद्वा । क । अश्वं चितिमारोहयति तीर्थेन । तीर्थस्याप्रसि
द्धत्वात्तदा हि उत्तरपक्षसमपारणात् उत्तर । श्रोणि । का । उत्तरपक्षांसमध्यं तीर्थसंज्ञं पूर्व
क विधानं संव्यवहारार्थं । तेनान्यत्राप्यारोहणावरोहणे अनेन । निवपथाकृत्वा । व्या । अ
श्वावरोहणं तदानीमपि अनेनारोहितश्चेत् । पुरस्तात्पश्चाद्वा । का । अश्वमारोहयंस्ता
मनि पूर्वां हि पश्चाद्वा अश्वारोहण एकायं पंथाः । तर्हि हैके पुरस्तात्प्रत्यं चमधिरो
हंति पश्चाद्वा प्राचमित्यश्वपरत्वादुत्तरत्वात्प्रत्येव निर्दिशन्त ॥ अनुयजुः क्षेप्तं परिण
यति । अश्वमात्मानं सर्वतः परिक्रमायति । यजुः क्षेप्तं लक्षपि चात्र प्रथमं दक्षिण
तो नय । नमासे ॥ उत्तरतः प्रथमं । उत्तरयजुः सीतां लक्षपि चाप्रथमं नयति ॥
प्रत्यं चमागते चितिमव घ्राप्य परिणी । यान्सृजति प्रशुवत । एवं च प्रादक्षिण्येन परि
णयनकारयन्त्यत्राप्रत्यङ् त्वाग छति तदा । न न चितिमव घ्राप्य तीर्थयावत्परिणीय
ति । थीनात्तार्थ उत्तरपूर्वस्यां दिश्युत्सृजेत उत्तरावेदिं प्रोक्षणाद्यासंभारनिवपना
न्तं । चात्तरावेदिमपारणात् ष्ठ यजमानो मयि गृह्णामीति जपति । उत्तरवेदिं प्रोक्षण
मित्राद्याषादिकं क्षेत्रासंभारनिवपनान्तं । ननु आरुह्याग्नि । मोत्तरवेदिकं कर्म क्ष
। चतिश्रूया । तत्र । त्वात्तरावेदिसंस्कारकमोत्तरावेदिकमिति होपि को का न्समारव्याना
द्याघारणान्तं मतीयते । अत एवोत्तरवेदेर् नकारः । पितुदारबाद्या । नेकड् इति तत्कथं

संभारनिवपनान्तं चेति। अथ तस्याप्यन्तरपि दिसंस्कारकत्वं नाभिं। पैतुदारवे इति
हितीयाश्रुतेर्नाभिसंस्कारप्रतीतेः। तन्न। शरीरं हि वास्यपीतुदारुशरीरं। रथो विनाम
तन्सम ईयेति हि इरमं कारणीत्यग्निपरतां प्रत्ययातां नन्व चक्रनक्षिदसीत्यादिनापरिधा
नमभिधायाग्नेः पुरीषमसीति संभारानुपनिवपतीति। परेधि म्यः पृथगग्न्यपदिशात
।तेनतन्नः इष्टा संभारा भवंतीत्यपक्रम्य। पैतुदारवाद्यभिधानात्।। ततः परिध्यादिसंभार
जातमग्निसंयोगीनितत्सन्निधा। तवो पक्रिष्यति। अत्रतु क्रियमाणचित्या अवधा
नान्ताग्निसंयोगिस्यात्। एवं तर्हि मर्यादायामाङ्गं विष्यति। तदपि न। आमुष्मादि
तिकर्मसु तत्वेत्यभिविधेः परिभाषणात्। तन्न हीतार्द्रवरत्वं। पैतुदारवादीनाम प्यन्तर
।वदि संस्कारत्वं गमयिष्यति। नेतन्त।। पैतुदारवाद्यात्रे कद इतिवक्ष्यमाणे नगमकत्वशक्त्यप
गमात्। तुआत। उत्तरा वद्या धारमोत्तरावदिकं हरमेत्नुकान्तमिति समाख्यायात। यत्तु
तदाधारत्वेपि नाग्निनिधानं तत्स्यस्याप्यन्तवाद्या धारांतरस्याग्नेः। अत एव। पषा पूर्वव
क्षाभिमतः श्रुत्यर्थस्तत्वं दृभिप्रायेणोत्तर। त्रेक ग्रहणं क्षतं। पैतुदारवाद्यात्रे कद इति।
तस्मात् दृष्टा चतिकं मन्त्रसंभारनिवपनमग्निसंस्कारत्वे पि। विकल्पस्तु श्रुत्यर्थस्योभय
याप्रतिभानात्। चिन्तामणिन्तु स्मोहि वेदः कस्यचित्कमप्यर्थं प्रकाशयतीति। तेन प्रकाशि
तप्रन्याय्यापद्दे हि नः सर्वोपि प्रमाणामवा। एवं च तत्। मवश्रुतिमवलंब्याविरुद्धमर्थ

प्रकाशयति। तेन प्रकाशितत्वान्यायोपबृंहितः सर्वोऽपि प्रमाणमेव। एवं च तन्मेव श्रु
तिमवलंब्याविरुद्धमर्थद्वयं न्यायावलंबनेन साधयेत्। आचार्यः प्रमाणमेव। एवं मा
ष्यकारा अपि यथा प्राणामन्त्र्युसकलमन्त्रावृत्तिः। तेड्याः प्रयुक्तिश्च। नन्वेवं तर्हि बा
ह्या अपि प्रमाणं भविष्यन्ति॥ नेत्यत्राह। श्रुतिबाह्यत्वमेव हि बाह्यत्वं। कथं ते प्रमाणं भवे
युः॥ बहुत्वं न हि विरुद्धं तत्तस्यैकादशाधिकृत्य। श्रुतिसंवादमाह। तेन तदर्थं च वर्णनात्।
॥ तेन श्रुत्यविरुद्धं यन्न्यायैरेवोपबृंहितं अनेकमपि वादियां। वैयाकरणासंमतं॥ ते
नैकाभिमतं वापि चुनत्वायापबाधितो नूष्यते। तथा तु णाद्य। वैयाकरणबाधनं॥ वि।ण
॥ ध्यस्वरसंस्कारज्ञानव्याकरणाज्जगुः। एवमौत्तरवेदिकं क्षेपात्। मवापरेणावस्थि
।तो यजमानोऽमयिग्रहामीति जपति। यजमानग्रहणमुत्तरार्थं पुरुषाया। गिचेनात्र
गासचात् सयसाममगायति। मस्य संज्ञकं। सामयजमानो गायेत पुष्करयर्स्यमुपदधा
ति तं वेपूर्वं वन। पूर्वं वच्छाद्द्धादपां पृष्ठमसी। ति मं। त्रादि। सामान्नायतिविमार्जनं विह
। स्पाप्रधानं स्यात्। तत्र त्वं। वादरि। प्रक्षेत्तवात्पूर्वामावा। पाध्यमिति कर्वे। तत्र स्व
बुद्धिसहमिवाकथं। यनसंवत्सरास्याप्रधानं स्निमते कथं हि जलोमद्देवपर्वस्यात्वं
तं निःसचस्यसंवत्सरमरस्थितिः संभाव्या। त। अथकमपि मद्दिग्धस्यापि सुरक्षणे
नावस्थितिमीवति। तथापि तस्याकार्यसमर्थस्य कथमुपधानविनि। योगात्रहि

तस्य थितुं शक्यात्। उक्तं चार्थद्व्यविरोधे र्थसामान्यं तत्स्वरचादि॥ इति। न चैतदन्यार्थ
साधनेकार्यान्तरे विनियुक्त चात्। न चाहृत्स्य वचनं बर्हिषस्तृणवद्यो नाम्न्यत्र विनियु
क्तमुपयुक्तं विनियुजेत। नवेयमस्य प्रतिपत्तिर्निर्दिष्टा। नार्थतयापि अस्योपधानस्याग्नि
ष्या दृत न शेषत्वे नतद्व्यशेषचाभावात्। तस्मादपूर्वामवापधेया। उभयोरन्यकार्यवं
संभारा परिहितो यतः। उखो पादान आधार उपधाने च साधन॥ मृत्पिंडशेषना पूर्वं
संभारहारनत्तया। इष्टोपधानसंस्कारान्तं स्तूतं चितिसाधने॥ स्वाखकार्यपर्याप्त
त्वादन्यकार्यान्तर। यागित्वा तस्मिन्त दूर्वनमधः पिंडं त्रसजज्ञानमिति। तस्मिन्पु
ष्कर पर्णे रुक्मनमुपदधाति॥ यथास्य पिजान्यधस्ता सुष्करपर्णं संलग्नानि स्युः।
ब्रसजज्ञानमिति मं। त्वण। पिंडा नाम तु चादिन पूर्वं एवावगम्य। तरुक्मोनवनत्यं
यस्माद्धाक्षान्तिं पिंडसंयुतां। पूर्वं त्वपिंडयुक्तं च विधानात्प्रत्यभिज्ञया। पूर्वं एवेति लो
के पुनन्वामरणवा च्यता। तस्माकारः पिहिर्मुक्तो बालकानामलंकृतिः। तेवेन पि
डकान्येपुप्रकान्येषु प्रकाशेन रयोगतः। पिडकानिहिगर्ताः स्युः रुक्मं प्राक् स्यरूक्ष
णां। उपादेयो त्रपूर्वो नः पुष्करं तु पथेष्टया उत्तानं प्राचं हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिर
ण्यगर्भ इति। तस्मिन्रुक्मे पुरुषमुपदधाति। हिरण्यगर्भ इति। तं च प्रांचं प्राङ्गमुख
मिति वा सुदेवः। प्रांचं पुरुषमुपदधाति प्राच्यो स्त। चोपसंचिपमुशीषीणो स्यत्र

न्मयस्य कायावयवेन प्राक्शिरस्त्वस्य प्राङ्मुखेनावगम्यते। प्रत्यक्कायो हि प्रत्यङ्मुखेन
यायिनः स्पष्टत्वात्। प्राक्शिरसमिति हि शिरस्त्वाम्नातिमती। एवं पुच्छस्य पश्चाद्भावि वे
नाग्नेः प्राक्चयनं प्रतिपाद्यते। ततो नास्यापि प्राक्त्वं पश्चात्त्वाद्दनया। तत्र प्राक्छि
रस्त्वपाक्षाद्यायात्। प्राङ्दक्षिणोत्ताग्निमध्याद्वतामित्यादावपि प्राक्छिरस्त्वाभिधा
नात्। यत्तु पशुशीर्षप्रत्यक्कायाप्रतिरेकादत्र प्राङ्मुखताप्रसक्तस्तत्तु यद्याप्राङ्मुखत
यानिस्त्रीयं न तासीहि मुखं मा। सकः प्रकरणं न स्युरत्ताद्धवनिः संशयं। न च प्राङ्मु
खतापुरुषेसंभवति उत्तानोपधानान्संभवति तु शिरसां प्रत्यङ्मुखताग्नीनाश्रय
वेनोपधानसंभवात्। अत एव प्राक्शिरस्त्वाभवचतुरस्रं। अधः प्राक्छिरस्तत्र स्या स्या
न्नेकन्नौ णापि। तस्मात्स्याविशिरसत्वोपधानं। प्रत्यक्शिरस्त्वामवेह प्रमाणाद्धवगम्य
ते पुरुषाभिहो। म यस्माद्वच्छेदः परस्परं॥ पुरुषविधे साम गायति। पुरुषे पुरुषा
धारे पुरुषमालम्बेति यावत्। चि। त्रचित्रलिंगेमं त्रेकयानग्निर्वरइत्यादिके साम गाय
ति यजमान इति कर्कवासुदेवो। ननु न प्रमाणसहा पुरुषस्य गानं प्रत्याधारं चासंभवा
त्। अथ पुरुषविषयमिति विवक्ष्यते नन्दपि कथं। विषयत्ता हि पुरुषस्याभिधे
यत्वेन गानाधोभावेन वा। न तावद्गानाधोभावत्वानुगुणवादिनां गुणानां गुणवत्त्वा
वासंभवात्तच्च द्रव्यवादिनामपि विभुत्वेनावच्छेदासंभवात्। अथोत्पत्स्यभिव्य

ति। प्रादेशसमत्वापि कारणं प्राभिव्यंजकः प्रादेशं वा। पक्ष्यमविष्यति। तत्त्वा पु-
र्वस्मिन्नपि भुक्तिनिरवयवत्वेऽनवद्दर्शनं नवा। तत्। इति। यदि अभिव्यंजकानां वायु-
संयोगविभागानाम प्रत्यक्षत्वे परिमाणवस्त्वकं तु मशकवत्। नात्वादिसंयो-
गानुवादा। यो। स्वावच्छेदका इति नत्वयं व्यंजयंति तस्मात् हाधार विषयत्वा न्माङ्गित्व
इति निःसंदिग्धलिंगपरत्वं। नादेशासाहचर्यादत्रापि पुरुषलिंग सामगानमिति इ-
ति प्रतीयते। न चित्रलिंग इत्यविप्रतिपन्नमेवातनोक्तं पुरुषलिंगमात्र अपरचि-
त्रलिंग इति। इदं साम नीगायति। न च पुरुषः पुरुषाहोई १ अस्मी नस्मिनहिनी
यं। एतदपि तद्दर्शने सामस्वरूपे ये द्वौ वैकल्पव्यवस्थयागानं सूत्रितं तत थाचलाया-
यनं। पुष्करपलाशउपधीयमाने हिरण्मये पुरुषे स्वयमातृण्णासु च शर्कएमु व्या-
हृतिसामानि गायेद्यजमानसत्वं पुरुषोम्भुवः स्वरित्येतासु पृथक् तेषां स्थाने
स्वयंचित्वान्तनज्ञानतिधनमाद्या। दाहां हं पुरुषव्रतमेकानुगानं रथंतरं वामदेव्यं
बृहदिति सत्रे स्वयशध्वर्यवं यजमानं कुर्वतं पुरुषव्रतमेकानुगानं गायेत्। अस्मि-
न्नस्मिन्निति। तत्तनदनुरोधेन लक्षणार्थः पुरुषे हिरण्मये। यचित्वेसर्वाणि हि चित्रा-
ण्येवाग्निरित्याग्निरूपत्वापन्ना। वनचि। त्रपुरुषविशेषणं। अथवा पुरुषलिंग एवं
सामगायतिसत्वप्यति। रवेणाचित्रत्रलिंगेमंत्रेमान्त्रिको ध्वर्युरित्यो जत्यं। सामं इनी

त्तिद्विवचनो षादृशो भावादप्ययम। र्थायुक्ततरः पूर्वेणापरी स्योनः॥ अनन्तु
त्तरमग्निं क्षेत्रावधि पुरुषा स्तूवीदृशो परिक्रमणं वर्जनीयमध्वर्युणाऽतः प्राग
न्तकमुदृक्‌प्यनो दृगां तथ्यं नचोत्तरात्तादक्षिणा उपतिष्ठानयजमानो नमो स्विति।
पुरुषं यजमान उपतिष्ठात नमो सुसर्प्येभ्यइति तिसृभिः उपविश्य पंचगृहीतं
जुहोति पुरुषेक्षणुषपा जइति प्रत्यृचं प्रति दिशं परिसर्प्य। उपविश्येति वचनम
ति रिक्तं जुहोति चा। दर्वात्स्यासेरत्ते नोपस्थातु। रवतिष्ठन्नुर्वन उपविशन विधाने
नकर्तव्यं स्यात्प्यनइति कर्कवासुदेवो। तन्न। नहि सन्त्राकारस्यायं स्वभावा यदति
रिक्तपदमर्थविशेषद्योतनायप्रक्षिप्यते। किंच धिकपदं श्रुतिदृष्टमतिरिक्तमपि
श्रुत्यनुकरणायानुसर्यातत दृष्था। उपविश्य मदमभि जुहोति तत्र मन्त्रसंस्कार
वशायतना। याया वृशनवचनमिति। चजन्तौ। तस्यनिसक्षत चा। तस्मा त्तमारभ्या
संप्रुक्तो ध्वर्युरेवोपविश्य पंचगृहीतं पुरुषाधिकरणं क्षणुषपा जइति पंचभिर्दे
ग्भिः प्रतिदिशमिकैकया त्तचा जुहोति परिसर्प्य परितः र्प्यय त्र्यमत्रहोमस्तत्रस्था
नं गचात। त्रा पविश्या हात्तव्यं तन्स्थानप्राप्त्यवधिकं च पुरुषं पारा-। यति। एवं
पूर्वपश्चात्प्राऽनुप्राप्योपविष्टेन पश्चात्प्रहातव्यं। उत्तरतो दक्षिणा मुख्योपविष्टेनो
त्तरतः। पूर्वत उपविष्टः पूर्वस्यां अप्राद्दक्षिण्येन पश्चात्पारीस्य दक्षिणत उपविश्य

दक्षिणतोजुहुयात्   प्रत्यस्ये दक्षिणेनः। एवमवोक्तं व्याख्यानं।। विपश्चात्प्र
थमांत। प्रथममंसचहोमकर्मपश्चान्नाग्निमप्रादशेकर्त्तव्यं। परिसर्प्यमित्य
क्तं चात। दक्षिणतः पश्चादागत्य।। पुरुषमवछाद्योरसास्यहंबाह्वोः प्रापणांतलि
खेत्। यजमानः। स्वेनोरसा अस्य संस्पृष्टं पुरुषं परस्ताद्दक्षिणोत्तरौ बाहू प्रसारये
त्। अनुभयतः करागात्याभ्यां योमहे शोभामुद्यात्तत्रालिख्याभिज्ञानं कुर्यात्।। तत्रसुगु
पधानं प्राच्योः। तयोरत्निक्षात्प्रादेशयोः सुचोः प्राच्योरुपधानं कुर्यात् कार्ष्म
र्यमयीमदक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करं बाहुमात्रीपादमात्रीवासामर्थ्यात घृतप्
स्र्नामग्ने हेति मागात। पारूपधीयमानयोः श्रीपर्ण्यौ निर्मितां दक्षिणत उपधा
न। पाणिप्रमाणमस्याः पुष्करं द्रव्यधारणशक्तमुक्तौ र्गं बाहुप्रमाणां चासो सुकश
हृस्यतत्रपरिभाषितवात पादप्रमाणा। मववा कुतः। सामर्थ्यात श्रुतिसामर्थ्या
त। पादमात्रीः प्रथमायां वोत्तमायां चचित्योरुपदधातीति। सुङ्मात्रपरं हि परिमा
णपरिभाषणं। इयं चविशिष्टा सुक् प्रथमा चितेरिष्टकारूपात्रवि। शाषहिविशि
ष्टं प्रमाणं श्रुतं।। ततपरिभाषितं सर्वत्रचरितार्थमिति। तत्रैवसमर्थन विशेषविव
यं बाधितुं शक्नोति। अथवाविशेषविषयश्रुतः सामर्थ्यान्निरवकाशचादव
शकचात। अथवोपधानं साधयितुमस्या अपि सामर्थ्यमस्ति। यन्तुदीर्घप्रमाणं

12

तद्धोमार्थं तद्देवहितस्याधनसमर्थो। अयं चार्थो यावता सिध्यति तावानेव साधनी
यः। तत्र पादमात्री प्राप वा स्यादप्रमाणेन। माचक्लोकोऽह्लानुरा धाद ईपद्येव। अति
क्रम्य। लोकत्रयमाईमनूकमध्यतः परतदुपधेयेनु अर्द्ध पद्यप्रमाणतः। बाहुमात्री
मिहोक्ताय तत्पक्षान्तरमुक्तान। पादमात्रीति। दैर्घ्यस्यास्ति नेदैर्घ्यमिदं परं। सुगा
कारानुरोधेन पूरणे एव संख्येया। सुचो पूरणामुक्तं हि पद्याभिः पादभागकैः। सुतसं
ख्येरनुरोधात्मानामता वा। देवतुल्य पुत्सलमयं दंड श्रवणात्सुगाकारता।। सर्वा या
त्र सवा। तेन प्रमाणस्यैव चाव्यता।। घृतेन पूर्णमग्ने सुतिसंत्रेण।। एवामोदुंबरीमुत्त
रतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य चेति। एवं पादमात्री उत्तरतो बाहुस्यां कितादशे पाणिमात्र
पुष्करं दधिपूर्णामिन्द्रस्या चस्य पदधान   तिरश्चा वक। तिरश्चो उदगग्रे वाउपधे
ये। प्राप्तिर्यगत हणादय्यर्द्ध पद्यो पनीयेते। समचरस्ले चेह्निनु त्यथ। सवसर्वथा।। ननु स
मचतुरस्ले चेप्य ग्रामक। सवतत्त्वयदा प्राचद्य वर्णं तदा प्राचीभवत्येवं तिरश्ची चतुरस्र
चेयादोषः।। नेततः। तिर्यचं प्रथुमा। वात्र ज्ञातः पूरणश्रुहिरा। तिरश्चा लिखितास्त्र
तिर्दीर्घतात्प्रतियोगितत। पूर्वापरं इत्युभिषुंयत्तप्रमाणमुपधीयात। तिरश्चो सिद्धत
स्वस्मात्स्यात्तां। त अर्द्धपद्याके स्वयमातस्यां पुरुषे शर्करां छिद्रं धुवासीति। स्वयमा
तृस्येत्यर्थ गता संज्ञेयं स्वयं स्वता वत एवातस्याच्छिद्री क्षतानघटितानां पुरुषाधारा

मुपदधाति शर्करांसिकतापिं॥ छानि विडसं॥ माग युजः॥ शर्करापापाणानामापन्नः॥ स
न्धिं द्रा धुवासीस्कन्धेया   भूरित्येतस्या ऋचि साम गायति॥ एतस्या ऋचि स्वयमातृण्णायां
भूरित्येतन्नाम यजमानो गाः॥ यतः तामालभ्य गायन्नसमीति॥ ईशानाः श्य स्वय
मातृण्णासु सामानि गायन्तीति॥ नन्वेवं पुरुषे गायन्ती स्वत्रापि तथा भवितव्यं॥ पुरुषे
तत्त्वाद् यदधातीति वाक्य॥ शपातः॥ नेतत्तात्र हितत्वं॥ गयुक्ते मंत्रे गाना शुद्ध्यात॥ त
स्मिन्वीर्याधानमिति नाधारतः॥ अत्र तु अधिकरणता श्रवणात् आलभ्य गानं यु
क्तं   अन्यत्रापि व्याहृति श्रुत्या अन्यत्रापि स्वयमातृण्णान्तरं साम गायति परं सर्वत्रापि
क्रमेण व्याहृतिषु पूर्वमपि न ज्ञायते॥ एकं व्याहृतिः॥ रचेति मस्य पार्थ बहुवचनं   भू
लोकवती दूर्वां तस्मां पुरस्ताद् भूमि ग्रासां काण्डात् काण्डादिति॥ स्वयमातृण्णा धारां मूला
न्वयुक्ती दूर्वेष्टकामुपदधाति काण्डात्काण्डादिति स्वयमातृण्णायाः पूर्वस्मिन्नर्ध्रप
द्या॥ लोकमृणपृणा स्यात् पूर्वां पूर्वामुत्तराः॥ उत्तरा इष्टकाः पूर्वां पूर्वामुपदधा
ति   यास्त इति द्वियजुषं द्वितीया॥ सा यास्त इति द्वियजुषमिष्टकामुपदधाति॥ इति यगन्तू
कादेकं लोकं मुक्त्वा स्वयमातृण्णाया दूर्वेष्टकां वरुद्धं ततः पुरस्तादुपदध्याद् द्वितीया॥
लोका॥ द्वितीय इति त्रुतइति॥ चतः॥   उलूखलस्य रेतः सिक्त्वा ला यामरन्तिमात्र श्रु
तः॥ उलूखलस्य रेतः सिक्त्वालायामुपधीयमानस्य अरत्निमात्रे उपधानं यतः भू

यातात रेतः सिचा। र्वलायाय दधाति अरत्निमात्रे रत्निमात्रा ध्वंन मद्या। तारेतः सि
ग्वलातः प्रागर स्ववधि क्षेत्रंत दा भवे यद्दा हि यजुर्हिती ये लोके उपधीयेतते अ
नंत र्हि। न हि यजुषः सुपदधाती स्मा नंतर्यी वतः सिचो र्हि यजुषस्तेन स्थ यमात
स्याद्वा र्वष्टका हि यजुः। लोकाम्पांलमवधानादनू को लूखल यो र रत्निमात्र मंतरा लस्या
तात या चारत्निमात्रश्च वर्णो। रतः सिग्वा। लापधानमुलूखलस्यो पपद्यात विराड्ग्रा
हितिरतः सिवोप्र तिमंत्रं। अमि। तान् वा रतः सि चावुपधाति। विराड्राडिति प्रति
मंत्रं मंत्राभ्यां॥ प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषं प्रजापतिर्दृष्टि विश्वज्योतिषमुपद
ध्यादन्ताका॥ ऋतव्येमधुश्चमाधवश्चेति। मधुश्चमाधवश्चेति ऋतव्ये उपधाया अ
त्रम धुश्चमाधवश्चेति प्रति मंत्रमिष्टकोपधानं शेषस्पष्टं मायाः क्रा स्पदनः श्ले षड्
त्यादेरुक्तश्चतत्रहेतुः प्राक् अषाढासीत्यषाढा। पूर्वस्याः पूर्वामषाढामषाढाली
त्य पद धात॥ स्वयमातृणां रेतः सिक् विश्वज्योति र्ऋतव्याषाढासुलक्षणानि कुरु
।त रज्वां वेला यीनि। उत्तरासु चितिषु स्वयमातृण्यादि। लाकविशेषसंबंधेनेष्टको
पधानं विधास्याति पुरीषनिवापश्च ततः पूर्वभावी। ततानादृदिनायी प्रथमायां न
ह्नाय। तकारस्या। वले त्रिते तारिश्चा नाय तु क्षणा निएता ना सा लासुकर्तव्यानि
श्चाद्ववदनका श्णायार - वनुष्टयं सुदृढं त्यरुयिचाना सुरजुषुलक्षणानि। वला

परिच्छदकानि कर्त्तव्यानि। अग्निश्चेत्तं परितस्तदवच्छेदका अष्टौ दीर्घाः शंकवोपि
श्रोण्यंसाः सानूकावच्छेदका भावयुः रुक्मे दधिमधु धानेनाति। मधुवाताइति।
उपधानाय रुक्मेमनति। मधुवाताइति दधिमधु घातेः॥ अरत्निमात्रेषाष्ठौ दक्षि
णेय नावकास्य परिश्रितपुरुषमभिमुखमपांगमन्निति सभिः रुक्मसपाष्ठौ दक्षि
णेनानूकतोरत्निमात्रा सरस्मिन् लोके अन्येतु अपाष्ठाया एवारत्निमात्रे क्वचि।
तद् क्षिणस्याष्ठायाइति श्रुतेः। न च प्रमाणाद्विद्विप्रमात्रं प्रमाणा विशिष्टा अर
त्निमात्रा द्विरूपायोषामुपदेशेनइति वृषावित्कर्मो। पापापाष्ठितिस्य ब्येकोरपाग
ष्ठे पावधिष्ठ हेतोननिश्चा पातनस्मादपाष्ठे पावधिरपांगमन्निति सभि रुक्मो हि
रूपदधाति। अग्न धस्तादवकानिधायतत्रोपधा। यापरिश्रिदप्यवदकाभिः प्रच्छाद
यता पुरुषसंमुखं वायव्याभिमुखं पृदयतिमध्यमया। तिसृभिरुपधानमंत्राः। न
कुर्वन्नहस्तस्वल्कमेव चालयेन्मध्यमयस्त्रो यथा नपानेदूरस्यास्यतने ह्या ध्वर्यो
युर्विघ्नमुक्तं परिशिष्टतात्। उलूखलमुसले। उलूखयमानस्यामुत्तरेणारत्निमात्रे अ
हुंबरे पाहेप्रमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यासंगहीनमूर्द्ध्वं त्रं मुसलं दक्षिणमु
लूखलाद्विष्णोः कर्माणीति। उलूखलमुसले विष्णोः कर्माणीत्युपदधातिस
हैवासहक्त्यमुक्तमंत्रेण। द्विचंयदि प्रकायुक्तं हेतुचेनानवीनुत्ता। द्विदेवस्योप

14

धानेह्वयोः संबंधयोगतः।उपपन्नं दयग्योगेह्वेहीत्येतदनर्थकं।एकस्येवाभि
धानान्नवारंवारं द्विरुक्ताता।देवतााभ्यामतो ह्वाभ्याह्वयोर्भिन्नोपधानता।युग
पत्क्रियमाणास्याद्दिष्टका।नह्यिकानसा।इष्टकाः सादनेवचा।दकच भिहसाध्य
ते।ककीमिश्रेरिहोक्तयद्वेकोपधानतिं मकं।अन्यार्थच्यदलिंगतन्नसत्वाद्वो
पधानकं।स्तूयमानत्स्यामुत्तरेणामधा।स्यागनूक्तोरात्रिमात्रेलोकद्वयास्मरन:
।उलूखलश्चनुरस्रोमध्यसंगृह्यी।नाखातश्चस्यातामुसलं चहातं उलूखलाद्दक्षि
णमर्द्धं मुपदधात्यथुचेयमाणमुभाभ्यांपादं।लोकपूरणं।नचअर्द्धं वेरेमादेशप्र
माणेचोर्द्धं स्यातां॥ उलूखलउखाश्चचोपशयांपि ह्वान्युप्यपुरस्तात्हुवासी।सुवं
।ध्रुवासी।सुवोमुपदधाति।उखात्रिचपक्षेसंहिह्यातेर्विं महावीरवत्प्रतिपत्तिचा
त्रिसणामप्युपधानेविं वेवैवोपधीयतेययाग्निह्वीरितः।स्यात।सर्वा एवोपधीय
तेययाग्निर्हीरितः।स्यात्।सर्वा एवोपधेयाः प्रचरणाभावेपिमहावीरोपशययोः प्र
तिपत्तिदर्शनात्।अथचरितार्थस्यप्रतिपादनापेक्षायां प्रतिपत्तिर्युज्यते।हूयम
पिचरितार्थामतन्नह्विभेदनाशंकायामुत्तरार्थं द्धियातत्तदाननापिक्षतमितिस्या
च्चरितार्थवं।नैतत्।चयनस्यमुखोचात्तन्साधनायोत्पत्तायाः प्रासंगिकमन्यकार्यसा
धनत्वं चयनचैकायेवक्षतमितिनद्वितीयापेक्षाते।नेवैवोपधीयते ननु अग्निधा

रणासंयोगो लिंगाद्देवगम्यते। माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु गर्भ आ इति। यथा माता
पुत्रमुपस्थे स्थे बिभर्यादेवमग्निं गर्भे बिभर्ति स्येन इति तस्य पुत्र्याबाध्यात्। चिति
मित्येतस्य पक्षमध्यमा॰ हुवेमां द्यो कामुखा मपश्यन्निति। चितिदिदक्षायां तु खाद
र्शीन मुपक्षमस्य मुखां यां श्रितिसाधनत्वात् चितिर्गमुख्यमानेन च मेव निष्पद्यते तेन
थाहवनीयमुखाएतां चष्ट भवतीति च मं त्रस्वेवांतर व्यापारा श्रितत्तु पासनवत्।
यथाग्निः प्रपंच प्रेचनाया भासन्नपश्चाद सिद्धार्थ प्रदर्शनेय दानदाग्नित्तमुपासन
मपिक्षयिफलदं निरह्यप्यतेत तद्दिदं मंत्रलिंगं पुनुवरिनार्थ चमविशिष्टं तत्तस्यार्थचा
भावेन निरस्तं। यत्तु प्रवर्ग्ये सर्वेषां तद्वचनात्। तु खामुलूखले निधाय तु पशयापेब
णां क्षचातु खायाः पुरस्तान्। मोन्त्य प्रधुवासी त्स्य खां मंत्रणो पदध्यात्। यच्चत्रविप्र
तिपन्नद्वयं कर्वेणोक्तं। अथोपशयां पिष्टूलोकभाजमुखां क्षचापुरस्तादुखायाउ
पनिवपतीति श्रुतिपाठक्रमानुरोधेनोपशया। पर्णोत्तरकाला। सव तु खा। लोकभा
क्तृकरणा। लोकभाक्तृकरणावसर एव मंत्रप्रयोगस्तदनंतरं तु पराधानिवापइति तदपि
हृदसत्त्वकारो ह्युपस्य श्रुत्यर्थस्य ष्टीक र्तुं प्रहः। तत्त्वे न सत्त्वानुसरण। सव युक्तं न सुत्खनु
रोधेनान्यथयितव्या। श्रुतिसुस्त्रानुरोधनतदर्थपरानया। निवापा क्षरकालं च मं
त्रप्रयोगात्स एव क्रम आश्रयितव्ययुक्तः। लोकभाजमुखां क्षचा अथोपशयीपि ष्टूपु

15

रत्वादुत्वायाउप स्त्विवपती निसत्रानुरोधेनपदार्थानां क्रमः आश्रितः श्रुतिव्या
ख्या नेह रित्वामि नानस्मात्पूर्वा। लावभाव्र मुपशयो। पघणं निवा। पामंत्रप्रयोगदृ
तिपदार्थक्रमउहूलः। श्वनएवप श्चादूत्यान धुवासीत्युरवामिति॥ आग्नयुं स्वाही
तिगत्य चरुः सुवाहुती जुहोत्यवायां जुहोतिवचनात्परिस्तरणा प्रचारम्माहुति हुयं
तुपस्थानं वा संवत्सर भृतिनः। असंवत्सरभृतिनो। विकल्पः। उपस्थानं वा। संवत्सर
भृतिनो। हामएवनथाश्रुतत्वात्॥ प्रतिशिरः सप्तसप्तहिरण्यशकलान्। शिरः
शिरः प्रतिसप्तसप्त प्राणायतने षुहिरण्यशकला न्प्रास्यति मुखेकाराति सप्यकत्व
र्वंती ति। सम्यवत्वर्वंतीत्यनेन मुखे प्रास्यति॥ उत्तरान् द्वौद्वौ। उत्तरान्पद्वौ द्वौ द्वौव
श्यमाणायतना नखुकरोति॥ नासिकयोर्नेत्रयोश्च ति। नासिकयोर्नेत्रयोश्च ति प्रतिमं
त्रं करोति। ननु पदादिनापूर्वांतस्व आद्युदात्ता इति परिभाषाभ्यां कथं भिन्नमंत्रताव
र्थंवानद्भावे प्रतिमंत्रतो व्यातनचसत्त्व क्षता प्रतिमंत्रा भित्यत्यते। येनत्रेर्षावाकां
निराकांक्षमिति सामान्यवाक्यलक्षणोपदेशादितिकरणान वच्छिन्नमप्रतीकग्रही
तमपिमंत्रवचनं प्रती। यतानस्माद्द्वौ द्वौ शकलौ प्रत्येकं आहुतौमंत्रस्व नश्रवत
।चचारु।च। चति सकलमंत्रेण प्रति नासिकाविवरं प्रक्षेपः प्राप्नोति सत्यं। श्रुत्येवाभिन
येनस्पष्टीक्षतत्वान्नत्र क्षतानाश्रितः प्रयत्नः। नेत्रा च चारुत्यनेनद्वहसवाना सिकायां

तनस्य पृष्ठ चान्तमंत्राषाढ़ो। दानं च प्रतिमंत्रग्रहणं॥ अष्टोर्मी। सा चतिः। प्रति मंत्रमि
ष्टापितद्दृष्टवणात्। भासेचाइत्यनेनेहसव्य चक्षुर्ज्योतिषे चाइत्यनेन दक्षिणच
क्षुषीह॥ छ श्रोत्रयोरमूर्दिदमिति। अमूर्दिदमिप्रतिमंत्रं श्रोत्रयोः करोति। तद्वा दवश्र
वणात्। अमूर्दिदं हविः मा गन्। वैश्वानरस्यवेति। अनेनइह सव्यश्रोत्र अग्निर्ज्योति
षा वर्चस्वानिति। अनेन इह दक्षिणश्रोत्र एवमुदगपवर्गता भवति मंत्रभेद श्रोति
करणावच्छिन्नः॥ सर्वानप्येकस्मिन्नेके। एकस्मिन्नपि पशुशीर्षे एके सर्वाहिरण्य
शकलान्प्रक्षिपंतिनद्धो। कपिमद्रौकः पशुर्भवति। पंचैव वक्षसः सप्त सप्त प्रत्यस्यती
तिवचनात्॥ उखायां प्रत्यंचि। एवं सहिरण्यानिक्षचा प्रत्यंचि प्रत्यगानि मुखान्युखा
या मुपदधात्। अथ यत्प्रत्यंचं कूर्ममुपदधातिप्रत्यंचि पशुशीर्षाणीति वचनात्
एवं तर्हि न्यक्षो प्रधानमपि मुखं न्यंचि पशुशीर्षाणीतित्। त्रैवचनात्। एवं च पुरुषस्या
पि पश्चाद्व शिरो यतः प्राङ्मासीनः श्रु। तोमष्टं प्राङ्मुखं च समुदीरितं॥ सहस्रदाइति
पुरुषशिर उक्तं स्त्री मध्ये। तत्र सहस्रदाइति पुरुषशिरो गृह्य वाचवक्ष्यमाणमंत्रेण मध्य
उपदधेयं॥ अश्वाव्योरुत्तरतः पूर्वापरा। अश्वस्य च अवेश्व शिवसौ उत्तरतः पूर्वा
परे उपधेये अश्वस्य पूर्वमीशाने अवेरपरं वायव्ये॥ गोजयोर्दक्षिणतः। व शा
ष्टात्पूर्वापरे आग्ने। यगो। नैऋते जस्य आदित्यं गर्भमिति प्रति। मंत्रं मंत्र क्रमेण। स्थान

16

मान्त्रमुपदिष्टं नोपधानक्रममंत्रो ऽत इदानीमुच्यते। मंत्राणां क्रमेणैव यदृच्छिरोमं
त्रस्त्वस्मिन्नेव क्रमेण तदुपधानं कर्त्तव्यं आदित्यं गर्भमित्यस्यान्तेऽमात्रैः प्रतिमंत्रं॥ चि
त्रं। देवानामित्यर्द्धर्चशः सुवाहुतीमध्यामचित्रं देवानामिति ऋग्द्वे नाईर्द्ध्वेनतस्तुव
णाहुतिहुतं जुहोति मध्यमे पुरुषशिरसि तस्मात्पुरुष एव पशूनां यजनइतिकर्त्त
व्येनयजतिं प्रतियोग्यः क्रियतइत्यतोऽर्थाद्वा एकमेव मध्यउपधीयमानचान्मध्यमंत
द्वाननतस्मिन्नाहुतिः पुरुषशीर्षचाभावात्तस्य। अन्याक्षरचान्मध्यमशाद्वन पुरुष
शीर्षग्रहणं ह्यतं अतएवाय पुरुषशीर्षमभिजुहोतीति विशेषपरैव श्रुतिः। त
तश्चाजमध्यामपि नप्राप्नोति होमः। मंत्रोपि श्रुत्यभिहितार्थः समर्थः पुरुषशिरोभि
धानेलक्षणयापि। असौ। वा आदित्य एष पुरुषस्त्वदेतच्छ्रितं। देवानामुदेत्यनीकमि
तिएषह्यस्य सर्वस्यात्मा यच्च जगद्यच्च तिष्ठतीति च॥ बहिर्वेद्युदङ्मुखः तन्नुपतिष्ठतउ
त्सर्गैरिमं माहिंसीरिति प्रतिमंत्रं। वेदेर्बहिरग्न्यभिमुख उदङ्मुखस्तन्नुत्सर्गसंज्ञकैर्मी
मंत्रैः पशुशीर्षाण्युपतिष्ठते इमं माहिंसीरित्यैतैः प्रतिमंत्रं उखांपरिक्रामममेकोउ
खांपरिक्रम्य परिक्रम्योपस्थानमेके शाखिनः इच्छन्ति उदङ्मुखस्थिताः। उखांपरि
क्रम्योदङ्मुखस्थिताः पुरुषमुपस्थाय पुनः परिक्रम्याश्वमुपस्थायेत्येवमादि॥ उप
धायोपधायवान्तस्यान्तस्य यथालिङ्गं। पुरुषादीनुपधायोपधाय वा उपतिष्ठेतान्तस्य

तस्यैव स्थानं कुर्यात्। पुरुषमुपधाय पुरुषोपस्थानं ऽन्यं स्रुचमुपधायाश्वोपस्था
नं एवं गवादेः। यायहिं। गामंत्राः सनानानन्तस्य तस्योपस्थानं सर्वमंत्रानप्ये
कस्मिन्ने। का। ए। काशाविन एकस्मिन्नपि शिरसि सर्वानुन्सर्गमंत्रान पठंतित्तदा
च उपधानमंत्रान्विपरिहरन्नंगुलिं प्रति। हशिरसि। उपधामंत्रान्सर्वप श्रूना
।मकस्मिन्प्रविष्टे शिरसि पुरुषशिरसादिप्रादशेनतन्मंत्रांत्तं गुलिं विपरिहरन्प
ठेत। अस्मिन्नेवपक्षे एकस्मिन्पंच पंचहिरण्यशकलप्रासनं। प्रप्रतितिष्ठता। ति
प्रतिष्ठं पंचपश्रून्प्रतितत्कार्यं प्रतिसमर्थइत्यावत। अथवा प्रतिष्ठे स्थापिते पूर्वं
तद्मंत्रवस्थापयित्वापश्चात्पुरुषमंत्रादिकं। मण सर्वान्मंत्रानजमंत्रांता न्प्रयुं
जीत अस्मिन्पक्षे एकस्मिन्नपि चित्रं। द्वानामिति स्यान्मत्र। यागान्मध्यमचात
स्य एस्य चक्षुंष्य विष्ठेति चित्योपस्थानं। बहिर्वेदित आगत्य चंयविष्ठेतिचित्यो
पस्थानं कर्तव्यं। एवं तर्हि स्यवचनात। हतदूाए तदयथायथं करोति यदग्नौ सामि
चि। तबहिर्वेधेतितस्माए। वेतन्निह्नुतइति बहिर्वेदिगमननिमित्त निह्नुवप्रतिपा
दकवाक्यशेषात्त बहिर्वेदिगमनपक्षे एवो पस्थानं भविष्यति। तस्य शब्दोनप्र
त्या च है। एस्य च वशब्दादनेत्यवपरिक्रामपक्षे उपस्था। यापस्थाय पक्षेपित
पस्थानं कर्तव्यं॥ कुतः निह्नुवस्य विधेयत्वान्नुत्पपेक्षा यदा सा तु बहिर्वेदिगतो

यो गत्वा विवचनोपलब्धात्। तत्तार्थवादरूपं चान्तविवक्षाबहिर्गता॥ अपरेण
स्वयमातृण्णामेत्यापस्याः पंचपंचारत्निका। तथापि चेमन्तीति प्रतिमंत्रं। अग्निमा
रुह्यापरेण स्वयमातृण्णां गत्वा अनूकान्तेषु पंचपंच अपस्यासंज्ञका इष्टका स्तथापि चे
मन्तिस्यो। तेर्मा। त्रेः प्रतिमंत्रमुपदध्यात भेदाश्चतुर्न्तिस्ये॥ व्याघारणवत्प्राणभृत
:कस्मिन्सहिता दशदशपुरुषमुपा। र्थ्यो। करेतः सिग्वेलायां चसर्वा। तायथायोगमयं पु
रइति प्रतिमंत्रं। प्राणभृत्संज्ञका इष्टकाः यं वा दशदशपदधाति। दशदश। दशभेदेनोपद
धाति कस्मां: कोणात्स्वसहिताः सलग्नाः कृत्ययाव चारिदशका निरू। मापिसएवने
नाग्नेयकोणाद्दारभ्य दशको पधानं वा यव्यकोणान्ते ईशानादेशानाश्च। पंचमं दशकं
।रतः सिग्वेलायां यथायोगं यत्र यत्र योग उपधानयोग्यतावकाशस्तस्मिन्ननुल्योपधा
नतयाचय जुष्मतीभिः साकं तत्र तत्रावशिष्टा दशेष्टका उपदध्यात्। एवं तु सर्वाः पंचादश
दपि पुरुषमुपाष्य अव्यवधानेनसंबन्धा यं पुर इति प्रमंत्रमुपधेयाः। प्रतिमंत्रग्रह
णात्मादक्षिण्यानुग्रहाश्वत्तीयउपधाने प्राप्तउच्यते द्वितीयमयं पश्चादिति। अ
यं पश्चादिति यद्रुपधानं प्रतिमंत्रं त्रि. यमाणं तत्तीयं प्राप्तोति तद्वितीयं कर्तव्यं। अथ
वाव्या घारणवत्प्रतिमंत्रो नया अयं दक्षिणेति वा यव्ये प्राप्तोति व्याघारणवदतिदेशे
न तस्य द्वितीयचातद र्थमुच्यते। द्वितीयमयं पश्चादितिनतु दक्षिणेति अत्र च स्वयमा

मान्त्रस्याबहुत्वपादद्वयानुरोधेन। अत्र कार्यः। प्रतीह्यिकदशके दशके सकलमन्त्र
पाठमिच्छन्तं त्वावृत्तिमाह युक्तिमप्युक्तवानानतथाहि सकलो मन्त्र एकं वाक्यं वा
क्यस्यानादेशे मंत्रे च परिभाषितं तत्पां वाक्यमिति। अभियुक्तैरप्युक्तं। यजुर्भे
तुमुक्ते न ह्याकांक्षस्य लक्षणं। मन्त्रब्राह्मणकल्पेषु वक्तव्यं प्रोपयुज्यत इति अ
पि च लिंगमपीममर्थं। घातयामननदार्द्रः। कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति य
द्वसर्वाख्याहप्रजापतिगृहीतयाचयेति। सर्वशब्दः सर्वदेवकापर एवमेवोपपद्य
ते यदि सकलं त्वावृत्तिः स्यात् खण्डशः प्रयोगे ह्याद्यामु नवसु प्रजापतिगृहीतयेत्य
भावाहकदेशपरतयासंकोचितः स्यात् तस्मात्सकलावृत्तिरिति तत्त्वं श्रुतिविरु
द्धं। येनाग्निरहस्ये भूयात् पंचाशाद्दिष्टकाः पंचाशद्यजूंषि तच्छतमिति पंचाश
च्चेच यजुषां खंडशः प्रयुज्यमानानां स्यात् तान्त्वावृत्तावपि संख्योपपन्ना स्यात्। नो नेत
संख्या हि परस्परं विलक्षणप्रयुक्तानां भेदकं प्रतीत्या भेदावभासे भिन्नेषु पदार्थे
षु समवेता संख्या ज्ञातृव्यवहारयोग्या भवन्ति। न चाभ्यस्यमानः स एव मन्त्रो नेक
संख्याविषयः स्यात्। नः क्षवृत्तु चोद्यं पंविषयः। यद्यभ्यस्यमाना अपि संख्याविषयत्वं
प्राप्नुयुः तर्हि नैकज्ञानमात्रे पर्यवसानं स्यात् सादनस्य द्वोहानां दशसंख्याविष
यत्वात्। अथ तत्समानमितिवचनात् भिन्नसंख्याविषयत्वं सादनस्य दोहस

योगाद्धि पंचसंख्याविषयत्वं न विधेयस्याभ्यासानां तावद्यात्तस्मादपुनरुक्तत्वं संनि
पत्य चासंख्याया: खंडश: प्रयोगो युक्त: यद्युक्तं सकलो मंत्र एकं वाक्यमिति तन्न द
युक्तं । दशानां पदसमूहानां परस्परनिरपेक्षाणां क्रियापदमात्राध्याहारेण खलु
स्वार्थप्रतिपादनेन समर्थत्वात् । प्रदर्शिताध्याहारेण कृतिवृत्तिहूक्यानां समाप्ति
र्निरमिमीत इत्यादिना सूत्रा । यच्च सर्वो खाह प्रजापतिगृहीतया चायन्निति तद्धोग
णो सर्वा सप्तहितासु पश्चादृशस्यां प्रजापतिगृहीतया चयेत्येवाहनेन पूर्वा अत्र
पि प्राजापत्या इत्यर्थ: । सर्वासां हि सकलमंत्रप्रयोगे प्राजापत्यत्वस्य प्रसिद्धत्वा
त्तस्योपावसर एव न संभवतीति कथमश्चैता: सर्वा: प्राजापत्या भवंतीति अथ प्रा
जापत्यत्वसंभावविषय: प्रश्नस्तत्र द्वैवंवक्तव्यं स्यात् कथमश्चैता: प्राजापत्या भ
वंतीति सर्वशश्छेदनकृतिपयानां प्रजापतिगृहीतया चयेति मंत्रयोगात्प्राजापत्य
त्वे परिज्ञाते शेषाणां मंत्रलिंगयोगाभावात् प्राजापत्यत्वे निष्प्रिते प्राजापत्यत्व
संपादनाबोधाय प्रश्नो युज्यतेतावता न लिंगभूमनिरितिगोणी वृत्तिरपर्यायानन्या
यविच्छि:सैवं जानीयत पुच्छविन्यायेन वा प्राजापत्यत्वमविरुद्धं । अपि चाचरका
ध्वर्युपा । सह्यायानमलमुखा अपि पालते गायन्त्राव्यमाभिरलयानत: । चक्षुर्मनो
मनोमत: । प्राणमनश्चवाङ्मत: । नादेवाभि: प्रसिद्धं तियादेना अपितन्त्रमा:

।समवेतं मंत्रमनुसमवेतं तस्य खंडे प्रयोगः ।किं चावावदाति: श्रुतिः सा चैवं खंडशो
मंत्रयोजनं।यज्ञहाय गृहीतायत्तवनंशं सनं भवेत्।कथं पुरस्तादुहाता मृचः
सामोपधानकं।इत्याक्षिप्याच्चवीयस्मात्तत्।यात्रवोपधानकं।गाहोत्तरं तयास्तो
मास्यधानामुपधानकं।तथापात्रगाहं चैवस्तोत्रं।चापदृथात्यपि कथमस्या
त्रापि शस्त्रं उपहितं भवस्य।एवमुहोति शास्त्रस्यानि हे गमुपधानकं।स्तो
त्रोपधानानावत्ति एन सर्वं पृथक् पृथक्।प्रतिवाक्योपधानास्या स्याकल्मे
सर्वसंकरः।सर्वा हि स्तोत्रयुक्ताः स्यु रिक्चकाः शास्त्रसंयुताः गहयुक्ताः कथं तत्रपू
र्वापरविशेष्यता।इष्टकानामनेकशो युक्तयः खंडसाधाना इष्टकानामसंनाप्यः
कार्यः साकल्यसाधनो एवं शाखि प्रथमानि भिन्नवाक्यपरं स्फुटं।ननु वाक्ये क
वाक्यत्वं भवद्वत्त्र नदार्यता न विरुध्यते।इह शब्दत्रापि अर्थवादाद्युपक्षणे भाव
तस्यादिहाप्येवं न नान्योन्योपकार्यता।एवं पादेक वाक्यानां नेकवाक्यत्व संभवः
।अथं पुरो भुवां तस्य वाच्यमुक्ताभिधीयतां।तद्वत् हूपमुपदधात्याद्यपधा
नकं।उत्तारयादित्र प्येवं नवार्थं द्विवचनं दर्शितं।ननु सर्वविवक्षायां प्रतिमंत्रं प्र
युज्यतां।प्रजापतिगृहीतया त्वया न वाच्यं न ह्यामवतः केवलश्चैवास्य युक्तेन तान्यत्वान्ये
न योगतः।नयोगः पूर्वखंडेरित्युक्तामावह युक्तिमत्।अथ तायवत् उशास्त्रायां

लोकाक्षिरग्नौ न्याकः। सूत्रेत्वस्य विकल्पेन तत्तु तदनवधारणात्। लोकंपृणा
दक्षिणा ६ सादश्यामध्यात्प्रदक्षिणमानूकानात्पूर्वस्मात। ततो लोकंपृणा
सुदशसुदशस्वपधानं भवेत। दक्षिणांसे प्राणभृतः पश्चात्पूर्वा। हृउपधायदक्षि
णांसमारभ्य आमध्याद् उपदध्यात्। एवं प्रदक्षिणं ताभिरात्मानं प्रच्छादयेत्। यत्या
वत्यागनूकः। अनूकं यस्यास्तम्भादशस्यां। ततदेवधिकमुपधानं बाह्युत आ
रभ्यस्वयमातृण्यासंस्पृष्टापवर्गमुपधानं कर्तव्यं। प्रत्येतच्छेषं। जघनेन स्व
यमातृण्यामग्नादक्षिण्ये न पुनरनूकमागत्या। तानेवप्रकारेण प्रदक्षिणं शेषं
पूर। यदनूकयामारभ्य पूर्वस्मात्पुरुषास्य योहृदरणं ना ह्युपधाह्युयस्तन्छ्छामावा
न ह्यादशदक्षिणस्त्वां पक्षपुच्छानि परास्त्रिरप्यायामयाधि पक्षपुच्छात्मसंधि
मारभ्य पक्षपुच्छानि चिनुयात्। पक्षपुच्छानापवर्गे हि। तथा चयनेनात्मानि मुखं
। चेनाचात्माभिमुखः एवं ६ सर्वत्रासवीसु चितिषु पक्षपुच्छचयनाम तं परागप्याम
भ्योधिस्यात मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्पूर्वमर्ह्यनूकं छादयति प्रदक्षिण
मात्मानं पक्षपुच्छानि च। मध्येस्वयमातृण्या उपरि पुरीषं। माप्य पूर्ववच्चाचालः। द
शादिं दृं विश्वा इति पूर्वमात्मानमाच्छादयति। अर्द्धानूकं प्रत्नकरे रवात्तो दक्षि
णप्रादशं समविभागवचनोयमव्ययशब्दः॥ नपुंसकलिंगं चेहि तत्पुरुषः समा

सो भवेन्नपुंसकलिंगश्च समविभागपरएव तेनानूकस्यार्द्धं छादयन् परिशि
ष्टस्यार्धेन मात्मानं छादयन्। एवं च प्रदक्षिणं छादयन् पूर्वाच्छादितमर्धार्धं गच्छे
दात्मानं छादयन्नपक्षपुच्छान्यपि प्रदक्षिणं छादयन्निति दक्षिणपक्षपुच्छपक्षाः
एवं ६ः सर्वत्रापि तिचिति एवमेव पुरीषनिवापः स्यात् चितिपुरीषवतामुप
तिष्ठानवार्त्रीहत्यायतिसप्तभिः। पूर्वपुरीषनिवापोत्तरकालं पुरीषयुक्तां चि
तिं वार्त्रहत्यायतिसप्तभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठत अश्वाभिरवेक्ष्य उपतिष्ठते। तावयं
।न स्याः पूर्व्यस्मा दशभिर्वा दशभिर्वोपतिष्ठेत। वार्त्रहत्याय सप्तमितिभिः उ
पसमुत्पौर्णा हि वत्रा परा हि यान्तरे चयन पुरीषनिवपने। उपसमुच्चयनं पुरीषनि
वापो हूयो हृयामध्ये अन्तरोपसदोश्च नोतानिश्रवणात्॥ त्रिरश्वं परिणा॥
यापालमयप सुवदुमज्यतावस्मानि पर्यतिपरिणयनमाग्निनिधानात अ
लमयसमा॥ यत्किंचिद्विद्यमा। नरा। बोद्धिरश्च सवीताग्निं नीचापसुवद्दीशान्या
मुन्मज्यन्निरखप्रतिपाद्यति पुरि।यनमाग्निनिधानात। यावदग्निनिधानं प्रस
हमश्वपरिणयनं कर्त्तव्यं। सघापमहृ हृमस्त्या रश्चि। नरेत्नम स्तुहृत्वकृतापश्चि
ता। दोकिं चिद्विता या म हूनिष्पन्नायां न्यूनायां वा भवत्येहाश्व परिणयनमुपा
लमयेप्रत्यह उपसदो। द्वप्रथमायां प्रथमायामुपसदि द्वितीयवनश्येयपत्र

२०

तिस्रउपसदो भवंति तिस्रो मध्यमायां। तस्मिन्नेवकं। तो मध्यमायामुपस
दि तिस्रः। तृतीयाद्याश्चेतव्याः पंचगृहीताद्युक्तमा। उक्तमा तृतीयापंचगृहीता
दि सकलतंत्रसंयुता स्यात्। अत्र तृतीयाग्रहणे कर्तव्ये उक्तमाग्रहणमुक्तार्थं
॥ उक्तग्रणस्तु चानुक्तसंख्याधिकसंख्यायुक्तासु उत्तरपक्षे भूयाविशिष्टसंख्यायुक्ता
उपसदस्तासु सर्वासु त्र्यमोपसत्स्वं पंचगृहीतादिकर्म्मयुक्तैव भवेत सपुरीषायः
द्वेकैवतीयद्रुपसत्केण। केकस्यामुपसदि सपुरीषा। ये। केकाचितिः कर्तव्याः॥ द्वाद
शोपसत्के व्यस्यासं चितिपुरीषे द्वादशस्वपसत्सु चितिपुरीषे व्यस्यासं कर्तव्ये चिति
रेकस्मिन्नपरस्मिन् पुरीषइतिसर्वत्रोक्तमायां पंचगृहीताद्युक्तमेति षष्ठ्यां पंचगृ
हीतादिन दिहापि द्वादश्यां भविष्यति। एकादश्यां कर्तव्यं नास्तितदुच्यात वि
कल्पाद्येकादश्य। एकादश्यामुपसदि प्राकं पंचगृहीता। हविर्विकल्पादिकर्म भाव
त् चतुर्मा। सोपसत्के द्वादशाहस्तः चत्वारोमासानुपसदा यस्मिन् क्षुद्रक
नापश्चि। तत्र द्वादशाहन द्वादशाहानो। केकाचितिरेकैकपुरीषनिवापश्चस्या
न। उक्तग्रणस्तु। चत्फलत्वात्। उक्तामपंचगृहीतादि। उक्तमा। यार द्वौर्विकल्प्यादि पूर्व
इति वक्ष्यमाणमत्रापि भवति॥ षड्विंशाद्दहशः षड्विंशद्दहशाः संवत्सरोसंव
त्सरोपसत्के। केकाचितिं पुरीषं च षड्विंशाद्भिः षड्विंशाद्भिरहोभिः कर्तव्यं॥

।अत्राप्यन्ता। मध्यमा। यारद्वौः प्रागवन्। अत्र संवत्सराणयसक्ते तापश्चितं व
क्ष्यमाणे चा। इत त्रिषंवत्सरपरमिति कर्क्कः। तदयुक्तं न हि विशेषसंयुक्तं सा
मान्या। यागि भवति। न युक्तं पसिचीय। तत्र स्मात्तापश्चितमित्यादिना संवत्सर
विशेषस्य प्रक्रमात् चार्मिते न संवत्सरसामान्यमारभ्यते अहर्गं। न सोपपदसंव
त्सरेण। या जितु शक्य। तत्र स्मात्तापश्चितादन्यस्मिन् संवत्सरोपसत्त्वे षट्त्रिंश
दहःशरदित्यादि। अपि चायदितापश्चितं संवत्सराभिप्रायेण भवन्ति हि गवाम
यनत्वहर्णं हृत्यर्थां। तस्य संवत्सरप्रक्षप्ति चान्। अस्माकं तु सामान्येन संवत्सर
त्वहर्णेऽयमगवो। न तद्विकारे च सर्वत्र प्राप्तो तापश्चितेन हि द्वौषेव च नाद्विद्वौ प्रआ
रभ्यमाणो युज्यतएव। त्रिषंवत्सरे तु न्यायत एव त्रैगुण्यं प्राप्नोति विमत्व स्यात्त्रै
गुण्यता। नैव वीप्साकस्य यितव्या भविष्यति॥ तापश्चित। मासशश्चितिपुरोडाशचत
स्रणीता। पश्चित। तसंवत्सरोपसत्त्वे विशेषश्च्यान। चतस्रणां चितीनां चयनं पुरो
डाशनिवपनं च व्यासेन मासेन कर्त्तव्यं॥ पंचम्या मसपत्नाधिएहः प्रथामहत्ताःपं
चम्या मर्ष्यविशेषः प्रथामहनि असपत्नाविराजश्चोपदध्यात् स्तोमभागाअ
न्वहं मास मेकैकी स्तोमभागां प्रतिदिवसमुपदध्यात् मासं॥ मासं पुरीषं हरेर्सी
।स्तोमभागाख्यं येवा केवकस्यां हरेर्सी।पुरीषमन्वहं मासं निवपति॥ नाकसत्त्र भति

मासं। एकादशमासेन नाकसत्य मृति सर्वा पंचमी सिद्धिं। न या॥ पुरीषं चं। मासं सर्व
च म्यां निवपेत्॥ उत्तमयोरष्टौर्विकर्ष्यादि पूर्वा द्वादशमासस्यानता। यारप्तोः पूर्वस्मि
न्विकर्ष्यादिकर्त्वया। उत्तमेच न्वयप्रासमेव पुरीषस्य निवापो त्रमि न्नेकाल विधीय
ते। तत्र प्रयुज्यन्ती मंत्राः प्रत्यावापं नवासक्षत्। सोमभागेषु वचना न्मं त्रो व्याव र्त्यते
ऽसक्षत। भेदे मंत्राह तिन्यायात्प्रत्यावापं सयुज्यात। एवं द्वादशषट्टिंशद्द्दिने घपिच
तुर्थ्यतः। नैतदाद्दो निवा। पोत्र मंत्रे णपा मृषात्रुयः। एतस्मीनुवार्या तसोत्र प्राप्ति। रवोत्र
रत्रता। कथं। चत्प यमावा। प मंत्र योग विधिर्थं तः। मध्येनिवा पच चना त्पूर्वव न्मंत्रा या
गेता। छादने मंत्रा या गेता। छादने मंत्रा या गानतनिवापचनि। दशतः। चाचाला। दशा
त्पुरीषं निवपतीद्रमेवच। निवापेने व संबधा त नैव बा ति। दशानं। छादन छानसं
। यामा न्मं त्रोन प्रा मुयादिह। असक्षक्नरणेप्यत्र वि जा ती याव्यवायतः। न भिन्न
कालता ज्ञानं न नूपसद्य वा यता। नोत्तर कालता तस्याः कालेस्य नियतः श्रुतः। न तुन
सोमभागेषु वचनं लिंगतः पुनः। मीयात प्राप्तिर त्रास्ति साक्षिया यो गतः पुनः। न्या
या दत्रापि सो त्स्यवते नाह ति रिहेयता। एतस्मी मन्त्रे निवचना त्तस्मी भावो वगम्यात
प्रा। तो सोमभागेषु तन लिंगमनूद्य। तानत्रैव मंत्रा। लापान्यायात्र ही नं क्रियांत
रं ता। चेता। चेवकदूव्यता। यतनसक्षन्मंत्रः प्रयुज्याता। मंत्रो प्राप्तन्य आत्तो न मंत्रेण

सस्कृता मावत्। नन्वत्र प्रथमयोगात्सर्वयोगाद्भवेद्धलात्। एककालनिवाप
पि प्रसक्तिः प्रथमा मा भूत्। नावन्मे त्रेण नान्येषामाकांक्षा मेत्रायाः गिनीभेदेमं
त्राहुति न्याये न भवत्यत्राभिन्नता क्रियायां वचनान्तार्थान्तमं त्रेण भिधायकः
येनासामनर्थ्यानां प्रासो प्राप्तेतानभिधायकः। तस्मात्सर्वत्र हृस्मी स्यात् प्रथमा
मंत्रान्तामावत्॥ हिंसा हस्ती प्रथमा लोकं पृणानां पंचाशद्धूनां। प्रथमा चितिलो
कं पृणानामिष्टकानां हिंसा हस्तीस्यात्। नाव ह्यति गार्हपत्य लोकं पृणां प्रथमा
यामिति ताभिरेकविंशतिभिः सह एकोनत्रिंशान्येकोनर्विंशतिशतानि पूरणो
क्तानि पादमात्र्यर्हू पस्त्याः पादभागेरत्नपक्षपुच्छीयेरियं संभवति पंचपुतावचा
रिं शद्धि शती पादमानकाः। अर्द्धपद्याश्च चारिंशत्त्रिंशोथ पादभागकाः। पंचाशानि
शतान्यत्र षोडशार्द्धहस्तिकाः। चतस्रो। शोवध्मिकाश्चापि प्रथमायणाव्यात॥
उत्तराश्च। उत्तरायणापितिलोहिंसाहस्यमेवं पंचाशद्धूनाः। अत्र द्वाविंशतिर्न्नं
घाश्चतुस्त्रिंभागकाः। पंचाधिकाश्चचारिंशत्पद्यर्द्धाः पादभाजिनी चतुर्विंशति
। रत्नस्या अर्द्धमाजश्चतुर्द्दशा शतानि पादभागा मांसपंचाशद्दशानि तु। तदर्द्धमा
नपद्धं च द्विनीयापूर्यात पुनः। लोकं पृणा हिंसाहस्ती पंचाशद्धूनपुरुकायाः। हिंसा
हस्ती तृतीयापि पंचाशद्धूनकानयाः। हृहस्यो। त्रचतस्रः स्पृर स्पात्रिं शेशतेनयाः।

पादमात्रो ऽर्द्धपद्याः स्युः विंशतिः पादभागकाः। शतानि षोडशेषस्य स्युः। शीत्य
धिकानि तु। चतुष्यष्ट्या वा मयस्याद्धिस्ताहस्ती हस्ताकागठोः पंचाशद्वृ नो पद्दिशानि दि
क्षाभिस्ता। शेषवच। अध्य। द्वौ कानपंचाशज्जंघा द्वाविंशतिस्तथा। वृहस्यो द्वे ऽर्द्धप
द्या श्चतुर्विंशति पादमा। द्वसंख्ये पादभागा नामष्टादशशतानि तु। नचाधिकानिष
डेवनत्रो ऽर्द्धपादभागकाः। त्रिभागा अपिषट्त्रिंशाद्वेपूर्ण्या चतुर्थिका त्रिंशाहस्स
न्मा। पंचमी। लाकं हण्णा नां त्रिंशाहस्तीस्यान्॥ वक्रालिखानां दक्षिणो न्तरे मध्यर
तवासी। दक्षिणेऽन्तरे च भागसहस्रसहस्रव क्रालिखितानामुपधेयां इन्तरासां मद्वा
लिखितानां मध्यउपधानं सहस्रस्य। त्रयोविंशतिवस्त्रस्याष्टुनानि पादभागकानां च
तुर्दशाधिकान्यर्द्धपादभागाः शतानिषट्। षट्षष्टिसहितान्यश्चतुर्भागास्य द्वादशे
वतु। अष्टावेवार्द्धपद्याः स्युः संधिस्यापंचमी चितिः। वक्रालिखितसंख्या। हि स्य
स्यापूरणावाक्यतः। पंचमी धि स्पृसंबद्धा नान्या। त्रेवो पयुज्यते। संख्यायते न ते
नात्र ज्ञेदृ द्वालिखितशेषतः॥ षड्विंश्शतस्यावानीया। द्वाशान्तो। लाकं हणा
संख्याप्रकारो न्तरेणोच्यते। न तीयार्चितिः। लांकं हणानां षड्विं६ शतशस्यावा
पूरणीया। षड्विंशाभ्दिः शतै रस्याः पूरणं कर्तव्यमिति। षड्विंशद्दनयाव्यत्ययार
शतानितत्रपूरणो। वनश्लोवृहत्यः पाद मात्राः शतं त्रिंशियुता। त्रिंशाभ्दिरधिकं

कं नहूदर्द्ध पद्याः षडेव तु। शतान्यष्टौ पादभागाः पंचदशाधिकानि। तु
षट्त्रिंशति शतान्यष्टाधिकं विंशतिद्वयं। स्फ. रर्द्ध पादभागानी लोकायजुष्म
तीगताः। चतुः षष्टिरतोधिकं पूर्यते संख्ययानया॥ अष्टादशशत्याइनराः।
इनराः स्तनस्तसृती यात्यतिरिक्ता। लावं प्राणानामष्टादशाष्टादशशत्या पूर्या
ता। अष्टादशभिः शतैः प्रत्येकं तासीपूरणमिति। नत्रापिव्यतिरस्येवं लोका
यजुष्मतीगताः। एकोनानवतिः पद्यास्त्रिशताः षडूनाः पुनः हीनेकेना
र्द्धपद्याः स्फ. अष्टचारिंशत्का। पादशतानि पादभागानां त्रिंशोद्विरधिकानि तु चत्वा
रो पि शतचार्द्धपादभागाख्ला। यतनराः। अष्टादशसहाभिः स्फ. नार्थया एकविं
शतिः। प्रथामेवं द्वितीयापि अष्टादशशती भवेत। त्रिगाहिपयो त्रयष्ट्रिं श
ज्जंघाद्धा विंशतिरत्रथा। चचारिं शतयाष्टाहीः सपंचाः पादमानकाः सप्तष
ष्टिरर्द्धपद्याः षोडशाद्यधिकानि तु। शतानि षोडशैव स्फः पादभागाद्वयं तथा
। पादार्द्धभाग विज्ञेयं यजुर्लोकाइहापि वा चचारिं शतयाष्टेच पूरयेत्। एवं द्वि
तीयकाः चतुर्थ्यां पादभागाः स्फः शतानि षोडशैव तु। अष्टाधिकानि षष्टिं श
त्रिगाहि पादमानकाः। एकपंचाशदष्टाष्ट चारिं शत्तवापि च। जंघाद्धाविं
शति। द्वे स्तोहहस्यो चतुरुनराः विंशति रर्द्धपद्याः स्फः स्फ. रष्टावर्द्धपादकाः। च

चारिंशच्चतुःषष्टिश्च यजुर्लोका इष्टकापि तु। चतुर्थ्यां पादशशती। पंचम्यामेवमेव तु
। द्विशती पादमात्री या द्विशतसंख्या पुरानयोः। अष्टौ पद्याः पंचाशं चाशत्सप्तोद
शशतानि तु। चतुर्नवतान्यत्रस्य पादभागा यच्चोदिताः चतुर्नवतियुक्तानि च
तुर्दश शतानि तु। यजुर्लोकाः शतं सैकं लोकाद्विनापि चाधिकं। अष्टादश
शतानी पश्चेष्टा। एवं पंचमी चितिः। पूरणस्य प्रकारः। एतस्य हि गार्ह्यः करिष्यान
ति ततस्तत्पादयं संख्यां तारपि पूरणं॥ गार्हपत्यालोकं पृणाः प्रथमायां गा
र्हपत्या। स्येक विंशतिलोकं पृणाः प्रथमा चितिः लोकं पृणा संख्याः मध्ये गण
नीयाः॥ तासां मकृवि ६ इति गार्हपत्यउपदधातीति। लोकं पृणा चेसंनिकर्षा
त्प्रथमामध्ये॥ धिष्ण्यास्तत्तमायां पूर्ववा द्वाद्वा द्वाभ्यां नाशीति धिष्ण्या
ति। लोकं पृणा चातः। ननु दशसहस्राष्टशतानां मध्ये द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्यो
षि स्यः ख्यातानकः यमुतमायामिति। सत्यं आग्नीध्री यदुपधीयमानो यजुषा
स्मादाग्निः पंचमी यजुष्मती मध्ये गणिता तस्मादग्निर्येष्वितग्निर्निधीयतर
ति तना। लोकं पृणा अपितद्वीया एवल्पवग्नयेतो। त्रिसाहस्रा मर्द्धं मध्यं द्या
विराजउहिमि। हापि चामध्येपधानेननर्थस्य पुनश्चितरपीहना। विशेषः कश्चि
द्गल्येष मध्यएवोपधीयात। पुत्र संघे पुनश्चितिरुद्धत्य पादभागका नाम

ध्यरज्जुः षोडशे वायतनदर्घ्रीस्त्वावतोन्यसेत्। पुच्छसं। ध्येगार्हपत्यः पूर्वा। र्द्धेव
स्तुनश्चितिः। त्रिसाहस्रमर्द्धपद्या चतुस्त्रिंशद्दर्द्धनिस्त्वदा। पादभाजानदर्घ्रीनांता
वाद्यावा पधानकं। विराजतुस्मिहः पद्यास्त्रिसाहस्रीयादशमा। गार्हपत्यपु
नश्चितीसध्यवोच्या नतदा। चत्वारिंशद्युतयुक्तानुद्धत्य पादभागकानुप
दध्यादर्द्धभागांस्त्वावतस्त्वत्रतत्रच॥ अस्यामेवाथमध्येस्यान्त्वर्यःसंधौ पुन
श्चितिः। पादभागद्युतिः षष्ठेस्त्वदर्द्धोपहितिस्त्वथा। पक्षेस्मिन्नोपधानं। चतस्
ध्येनर्यस्यवाचितः। पूर्वार्द्धपुच्छसं। धौ चद्दक्षातविंशेषड्व्याजा। पादभागो द्युति
स्त्वत्रद्वादशानां तथाहितिः। द्वादशानांतदर्घ्रीनामावापोद्धरणे पुनः। स्यानां द्वा
विंशतियुक्ताच्छता दकोनत्रिंशतः। इसीयतामुपाधानं मंत्रं स्वहिरन्यतः। स
धि ह्यचाष्टादशशती पंचमीकस्य्या नतदा। विराजामुष्मिहाम र्द्धपद्यापक्षेच
पद्याका। द्वासप्ततिः शतानाद्ध चपंचाशत्षड्युतास्त्वथा। अर्द्धपद्याः पादभागा
स्त्वयोदशशतानितु। चतुर्नवतियुक्तानि मध्येनर्यचितीयदा॥ अस्मिन्ना पीय
हामध्येपुच्छसंधौ पुनः। नश्चितिः। द्विशतान्यष्टषस्मानि पद्याः षसिस्त्वदर्द्ध
काः। त्रयोदशशतान्येवनवतिश्च चतुर्युताः। पादभागाद्राहेवस्यादुभयोरुप
धानकं। पूर्वार्द्धचापरार्द्धचसाशी। तद्विशतानतदा। चत्वारिंशदष्टयुतास्त्वद

ढ्यैः पादमागकाः। पूर्वसंख्यायुता एवपादमान्योयाद्राशिमिहः। विराज श्चतद्रा
पद्याएकषष्टं शतद्वयं। सप्तपञ्चिस्तदुर्द्धैः स्युःपादभागा श्च पूर्ववत्तनां। यौमध्ये
पुच्छसंधौ पुनश्चितिस्तत्र। द्राघ्यानां द्विशतं सप्तपंचाशत्पादमानसुनद्दुईकाः। स
प्ततिरेकसंयुक्ताः पादभागाश्च पूर्ववत्। पूर्वार्द्धे चापरार्द्धे च यद्दानर्यचितौ तद्रा
।एकोनाससप्ततिः पद्याद्विशतं चतद्दुईकाः। एकोनाषष्टि रेवस्युः पादभागा
स्तथैवच। अग्निर्द्विदशधाभिन्नः पंचमी। मदसंयुतः त्रिधा चतुर्थी। मद्रा
नांमा। त्वकं। यागतः पुनःषड्विंशभेदभिन्नः सोऽपरिमितस्तत्रानाधिकः। अष्टाद
शशती पक्षे पंचमी भिन्नलक्षणाविंव ज्ज्युलक्षणो वस्यान्स दिग्धंनुविवि च्यात
।सहसुयोगतस्तत्र यत्र संख्योपधीया। त्रिसाहस्यां तत्रायुत मव्यपा भिधीय
।तवि धायवांतरं तस्या ग्रदिस्यात्तद्विशिष्टता। एपमुत्तममि त्यस्माद्धि ध्यंत रंप्रतीय
ते। ततोतत्र मनसंयोगात् तमा यादृशीपदा। ताहश्या। सवकृजे व्यं त्रिधाभिन्नोपधा
नकं। अद्वीपद्यास्तथापद्याव क्रालिखितलक्षणाः। प्रथमायां या। दा रखास्या सं
च मा। द्वत्रासंमिता। उद्धत्या पादभागांसुद्धा दशैवतद्दुईकान। चतुर्विंशति मा दध्याद्दा
द्रशेदर्द्ध पद्याकाः। पादभागा तु पदध्या स्मा ग्व न्तां ख्याभय त्रचापद्यानास घादशो
द्धत्य चतुर्विंशतिसंख्यया। अर्द्धपद्याउपदध्याद्भुपक्षेष्वयं विधिः; अपरिमि।

।तेष्टकोवा। अपरिमिता मि। र्वेष्टकाभिश्चेतव्यो ग्निः। तत्रापरिश्च नां यजुष्मतीनां
।लोकं पृणाया नी चापरिमितत्वं स्व न्यूनातिरिक्तत्वमपि प्रमाणोक्त।ता। वो मसर्वा
णि रूपाणि प। पत्तानि। वेवरे च पथनवा म्याप यार्थे स्यातिरेकानास्ति श्रवणात्। य
त्तु वासु। दवे नास्मिन्नार्थे श्रुतिवाक्यमुदाहृतं। तद् स्माहा का क्षा यए वयु जष्म
ती र्भूयसीरिष्टका वि द्या। न्साग्निं चिनुयादिति तदिहा सगतं। ये नात्र बह्वीनां यजु
ष्मतीनामुपधानमुच्यते। पक्षांतरेणेष्टकानां। अपरिमितत्वाचष्टकामात्रे विधी
य। इष्टकात्वं लोकं पृणा नामपि तु ल्यं तस्मादग्निरह स्यवाक्य मवात्र सं त्रितं। अ
परिमितत्वमपि वश्यावांतरीय न्यूनातिरिक्त विहितसंख्येष्टका पक्ष विषयं। तद्य
था विचित्रिणी रूपदधाति वज्रिणी रुपदधाति। भूतेष्टका उपदधाति। तेजस्या उप
दधाति। वर्चस्या उपदधाति पयस्या उपदधातीति यजुष्मतीनां परिगणना न्यूय
स्त्वाम वमत्स्य त्वमपि त्व चिकृत्स्वा यां। ततो चा। ता। अपरिमिता इष्टकोपवति नु तपएन द्व
सितमिति। चतुःश्रुतिरिति ब्रूमः। तथाहि। तपरिमिता एवपरिमिता उपदधुरपरिमि
ता यजुष्मतीरपरिमिता। लोकं पृणा इत्यभिधा। याच्या। तयपेदमथेत ह्येक उपद
धतीति। तनावगम्या। तत्र ही यथ क्षा एवो पन्यस्ता इति हर्युक्तम् इदं न सम्यगिवायेना
यम। थौस्यवा क्यस्य इदं न्यूनातिरिक्तं यत्प्रमाणोद्वच्य नेतद नेन सह शंस्यथेदानीं॥

मवेकशाखिमउपदधतीतिसादृश्यं चक्रतिपयावयवानुत्पत्तयापरस्परभिन्न
।यानी भिन्ना। यारेक वेतस्मादपरिमितसंख्यानांमृचां जातां। मवान्यत एवर्हष्टा
नीसृताइत्य नियतप्रमाणा एवापरिमितपक्षः। तत्राप्युक्तिक्षेत्रमर्हष्टमप्र
रुबासमवयजुष्मत्सुः शाखान्तराद्धोकपृष्टानां प्रमाणान्मा सहदृष्ट्यां संख्याधिक्य
न्यूनभावो। नात्रबृहती त्रिष्टा हिणीजंघामात्रमप्यर्द्धपादमात्रमादिवर्षिष्ठविष
मप्रमाणनियमस्तस्यत्वशाखानियतत्वात्। अथालाकं पृष्ठादृशवसहस्राण्यपेक्षो
च्चशतान्यपधत्तषष्ठिं चतो। त्रीणि च शतानि यजुष्मतीरधिष्ठितृ ६ः शतमित्यस्य
सार्वोपसंहारशेषभूतस्य वशेषिवाक्यमिदं पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां चेवि
त्योरुपदध्या दूर्वेष्टकमाश्चोवर्षिष्ठः स्फुरितो। तत्रापरिमितपक्षे सर्वमनियतं॥ प्र
थमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः प्रथमापंचम्योः परमप्रमाणमतिरिक्तस
माणाः पादमात्री वोपदध्यान्तरहस्याद्दिष्टि साहस्री प्रथमे त्यक्तचान्तसर्वपाद
मात्रीनियमः प्रसिद्ध अतिरिक्तशाखोमहति। यथा बाह्योर्व्यामातिरिक्तइति॥ द
शगणाधिकाभिचो चक्ररेकुर्यात्तादशानां गणाः। अष्टो धिष्ण्यानां हवनीयं च गा
र्हपत्यं। चतिातनिस्तिद्विपर्यासागणाभिचानतोधिकाभिचात्र्ककेरित्याघयाः॥ द्वि
तीयायामाश्विनीः प्रतिदिश ६। रतः सिग्वेलायां द्वितीयायां चितावाश्विनीसंह

काद्दृष्टका उपदध्यात्। यस्यां यां कोरेन्तः स्विचा उपदहितेनतस्यां पंक्तौ। अनूक
मुत्तरेण पूर्वा द्वितीये दक्षिणा पूर्वेण परा दक्षिणेनोत्तरा परेण दक्षिणामु
त्तरेण पंचमी अनूकमुत्तरेणी द्वितीये लोके पूर्वा। वैश्वादेवी उपधेया। एवं
दक्षिणा अनूकं पूर्वेण द्वितीये लोके अपरा प्येवमेवानूकं दक्षिणेन द्वि
तीये लोके। तथोत्तरापि अनूकमपरेण द्वितीये लोके। पंचमी च दक्षिणा
स्या उत्तरतरते चाईपदेएव। दशांतरानुपादश्याद्वेतः स्विवेला या श्वयादलो
कचात्। अर्थादईपथे एवा द्वितीयाग्रहणेन प्रथमावसितानन्तिगम्यते॥ ए
कचव। मापक्षे। त्रानदेशेकूचं प्रतीयते। तेनैकचंसादनादरितिसत्यां निधीयात्। दे
शोपादेत्रापर्यासिरेतावत्येव चेम्द्वेत। भवेदेवं तथानाज्जिपुनर्मैदापदेशतः
। पूर्वा द्वितीयद्रव्यादिनानानदिश्रुतेदपि। अतः सर्वासुमिमिन्त्वचंसादनादेरि
रिती॥ वैश्वादेवीः पूर्वा दक्षिणेन दक्षिणामपारणापरामुत्तमूारणोत्तरा पूर्वे
णा वैश्वादेवी रिती एका संज्ञा। तासां च पूर्वा पूर्वामाश्रित्य नीदक्षिणा नमसमनंतरद
क्षिण लोक उपदध्यात्। दक्षिणां च दक्षिणामपारणा समनंतरएवलोके। अ
परामप्यपरामुत्तरेण समनंतरां। उत्तरां च उत्तरां पूर्वेणानंतरलोके॥ एवं वैश्व
देवीभ्यः प्राणभृतः। एवमिति पूर्वा पूर्वा। वैश्वादेवी दक्षिणा। लोके प्राणभृदुपधे

या। एव दक्षिणतः पश्चादुत्तराभ्यो पिति ह्याः प्राणभृतः समनंतरं। लोके पूर्णाधयाः
॥ प्राणभृद्भ्योऽपस्याः। एवमित्यत्राप्यनुवर्तते। एवं लोकमनंतरलोके प्राणभृद्भ्यो
ऽपस्या अप्युपधेयाः। एवं प्रतिदिशं रत्नः सिद्धेत्या लोकचतुष्टयं चतसृभिश्चत
सृभिरिष्टकाभिः पूर्यते। एतासामपि पंचम्यो विशेषस्तमतिदिशति॥ पूर्ववत्
स्यं च मध्यः सर्वासां। तिसृणामपि पंच्य नमध्यः स्वस्व दक्षिणस्या उत्तरतो लोके कचास्या
मवर्षा। दता अप्स्वहीं पद्या एव॥ अश्विनी इं वक्षिति इति प्रतिमंत्रं। पूर्वीद्धमा
त्रमुक्तमिदानीमंत्राः क्रमश्चोच्यंते। आश्विनी। रातेर्मा। त्रैः प्रतिमंत्रमुपदध्याते॥
शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि पूर्वा। यार्ज्जतव्ये द्वयोरुपरितस्मिन्नेव लोके
शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रतिमंत्रमुपदध्यात्प्रथमावर्तत्वाकेश ऐषस्त्वे त्रेण॥ उत्तराश्च
। उत्तरास्ततो यादि संबंधि न्योपि त्रितव्याः पूर्वयोः पूर्वयोरुपर्युपधेयाः॥ वैश्वदेवी
: सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमंत्रं। आश्विनीवत्प्रतिमंत्रा मध्ये कांसजूर्ऋतुभिरिति॥ उ
त्तरा श्च। उत्तराः प्राणभृदाद्या अपि प्रतिमंत्र उपधेयाः॥ प्राणभृतः प्राणंमइति
। एभिर्मा। त्रैः प्रतिमंत्रं प्राणभृतः॥ अपः पिचेत्यपस्याः अपस्या अपःपिचेति प्र
तिमंत्रमुपाधयाः॥ वयस्याः पंचपंचानूकां तपमूर्द्धा वयइति प्रति मंत्रं चतसृ:
पुरस्तात्॥ वयस्यासंज्ञकाः पंचपंचानूकां तपूपाधयाः प्रागनूकां तचतस्रस्त्र

पि। लोकसाम्यार्थं जं घामात्रीह्यमुप। धयंइनएास्त्र ध्यर्द्धाः सर्वाः सर्द्धावपर
स्येमिर्मं।त्रैः प्रतिमंत्रं प्राग्दक्षिणेप्ये प्रासेव वचनात्॥ दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्तगणा
नामयंत्रा।मामंत्रासुपाठक्रमः।लो वा॥ दक्षिणश्रो।णार।धि।लोकं पृणाः पूर्ववत्:
आत्मनो दक्षिणांश्रोणिमारभ्य पूर्ववत्सा दक्षिणायेन प्रागनूकं यावदुपध्यायम
स्या हृस्य पुनः प्रागनूकं दक्षिणपार्श्वमारभ्य दक्षिणश्रोणि यावदुपदध्यात्। अत्रा
पि बाह्यत आरभ्य मध्यातामा के।कष्टका पंक्तिः दशगणा।एकैक प्रयोगो मंत्रस्या
श्रोणिपृच्छुहृर्पारेव प्रथमः॥ ततीया या ठ्ठस्य यमान्तस्या मिं द्राग्नी इति मध्येत्र
ती या यां चि। तो मध्येम ध्यस्लोक आपिनी मुपदध्याद्दिंद्राग्नी इति स्वयमात्तसी अ
नूकं बुपंच दिश्या। वैश्वदेवी वद्धा स्यसीति प्रतिमंत्रं। वैश्वादेवी वद्धेनः सिंवेलायां
द्विती। यलोके पासे ग्रनूके बुदक्षिणस्या मुत्तरेण पंच मीत्सापिच। अत्रापि प्राग्वदे
वदेशे क चादहुं पद्दीन त्वपर लोके प्रक प धानेस्मा। द्वि लैवांस स्तंस्या दत्रय नोक्ति।
दशल त्रतं नसं भवति। अपि। चा स्यात्। नामंतरेण दक्षिणां दिश्यामुपदधाती
ति दक्षिणांदिश्यामंतरेणा प धानां रतः सिंविला यां। चाभायाः क थंविनाई
पणांस्मात्। तस्मादहं पद्दोएवराज्यसीत्स भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं॥ विश्वक।र्मेति विश्व
ज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः। प्रथमायां यत्र विश्वज्योतिषउपधानं स्ततं तत्रैवेतद

पर्युपदधाति मामपि विश्वज्योतिर्षं विश्वकर्मेति ॥ उत्तमायां चात्तृणी योपधा
ना। लोके उपर्येव विश्वज्योतिषो विश्वज्योति यमुपदध्यात् उत्तमयेन मध्यमस्य
श्वेति। पूर्वा। यारेवोपरि उत्तमयेन मध्यमस्य श्वेत्य उपदधाति॥ अंवंकाः नृर्मेवत
।स्माववकाश परिशिष्टाश्चेति वस्तर्थः। उत्तम्ये अवकास उपधेये पश्चाद्दनी। यच तामि:॥
इषधोर्जुश्चेत्यपरे। उभयत्रापि पूर्ववन्मन्त्रमुपधानं। शयश्वोमयमात्मभ्य
।उमंत कारणे गार्हपत्यचि। तो। अत्र होसि सधा। श्वेना: स्पृः। मामहुते धणेना
सांद्रुरी यमनि बंधकः॥ वेयम्ये हेतुः येवं ममा: पुरी यो नेस धवाधक:। अन्येष्ट
का पुरीयेण। वेयम्यं मा स्मम दिति। तती मध्या। स धा। वेयम्यं वायो। तहीमुशासना
त॥ पूर्वा। इ ग्राह्न मनोद वशार्युर्मेइ ति प्रतिमंत्रं। पूर्वाहि अन्नूकी ते हि तीयवे
लायां वा वाठल खि व्यामुव क्ष्यमाणे चा ता न व्यस्योपधान। शयता अनंतर्हिता
शतृव्यामच उपदधातीति श्रूयात ननु शिरःसंमुत्या पूर्वा। द्वौ पधानमप्यशि।मा
णेतु। वेशिरः पूर्वा ई उपदधातीति। तान व या ढु वेलायामप्य उपधानेन द्वविष्य
त्य मयानुग्रहः। तत्संशिरःसाम्यं बाध्येता न तर्ह्येनंतर्हित शङ्कपीडा विनुत्या॥ ने
तना अनंतर्हिजोपधानानुक्ता ने नानुगृहीष्ये। तातस्माद्त च्योपधान समनं
तरं प्राणे मद्दुपधानं कर्तव्यमिति श्रुत्यर्थः। आयुर्मेइति प्रतिप्रतिमंत्रमुपद

ध्यात् छंदस्या द्वादश द्वादश प्राग्यभुमाछं दइति प्रतिमंत्रं। अथ पश्चेपुपस
पुच्छे सन्धिषु द्वादश द्वादश छंदस्याः संज्ञा इष्टका मांछं दइति प्रतिमंत्रमुपदध्या
त्। अत्रानुक्रमभिनः पह्न पह्न पधीयमानासु मध्यस्थाश्वाभिनाई पघेई पद्ये
दुपाधाय। प्रथमायामसंधानमात्मना पक्षपुच्छायाः। त्रिगता हि एताः स्तते तिर्यक्सं
धानमिह। चप्यात्। अर्द्धेपस्थोपधानात् नन्दवेदितिनदुच्यात्॥ वालखिल्या लो
कं पश्चाच्छिद्रा॥ पश्चात्पुच्छाप्यये वालखिल्योपधानार्थमनूद्यात् पुच्छसंनिहितं
लोकं वालखिल्योपधानार्थं रचयित्वा ततः पूर्वलोके छंदस्योपधानं॥ वालखि
ल्याः सप्त सप्त पुरस्तात्। पूर्वानुकीर्तितसप्तवालखिल्या उपधेयाः॥ प्राणभृद्योवाप
रः। प्राणभृतः पूर्वानुकीर्तन उपधाय ततः पश्चाद्द्वितीय लोके वा वालखिल्या उप
धेयाः॥ द्वादशभ्यो परासु। पश्चाच्छंदस्याभ्यः पुनः पश्चाद्देवोपधेयाः॥ मूर्द्धासि
राडिति प्रतिमंत्रं। पूर्वाः पराश्चमद्वौभिराङिस्थेभिः प्रतिमंत्रमुपदध्यात् यजुष्म
ती श्च जानन्त्। ज्ञानार्थ एवात्र जानंछं दः। यां कांच यजुष्मतीमिष्टकां विद्या
दिति श्रुतत्वात् नशाखां तराचे सेति कर्तव्यं यजुष्मत्युपधानं जानीयात्तेह्यै
स्याचिनावुपदध्यात् उत्तराश्चारोधिलोकं प्राणः पूर्ववत्। द्वे उपधाययात्मा
नवाह्याःरत्नामारभ्याम्यारभ्य प्रागनूकं यावदुपधाय सत्येष्वपरोपधानं पक्षपुच्छा

नां चाप्प्या। पभ्योधिपराग्निः। अन्तनावदिदमानूतं। श्रोणेरधिलोकं दक्षिणोपधा
नमनुवेनादशागणेपूर्वस्येपुनर्बाह्यस्यैवान आरभ्यमुपधानं संनिहितानिर्वापूरूपि
चोपधायगतेप्पुनः। प्राणिन आरभ्यं किं नावस्मात् उपधानं तन्नवीनादशमुदङ्गा
मुपूर्व्याप्तुमध्यसंनिक्षप्राह्रिमाल्लि चतुरावायदावशिष्यं। तत्र दानाभिः सहांतस
मीपस्थो गंणोयिचापूर्वयिवाचदशगणमनुपधानं कर्तव्यं। कुतः। दक्षिणोदुःसा
द ध्यामध्याहितितत्र आरभ्या सांमध्यं यावदुपधानविधानात्। ततः परं चमा
दक्षिणेपमुच्यमानं प्राहृतिकक्रमेणैव प्राप्नुयात्। तच प्रथमलोकादारभ्य मध्यस
मीपालाकांतमुपधानं सह तेन तत्र समीपस्थानामन्यासामिष्टकानां। तस्माद्बाह्य
लोकस्थाभिरेव दशगणपूरणं कर्तव्यमिति युज्यते। नेतत्युक्तं। विरम्यव्यापारेणो
पधानं नेदापत्स्यामंत्रहीनमुपधानं प्रसज्येत संलग्नोपधाने हि क्रियांतरव्यवधा
नाभावाद्विरामाभावः। क्रियैक्यान्मंत्रांत एव सर्वेक्षतेभावत्। न त्वन्यत्राप्यप
धानं संलग्नमेवेतिनानिपर्यवसानं क्रियायाः। सत्यं। दशान्यचेन विशेषणोन्य
चाकारकान्यचेन क्रियायामप्रविभक्तत्वात्। यत्तु मध्यं यावदुपधानमस्तीति तदनासा
मपि मध्यायाणि चेनाविशेषः। यत्तुक्ता मापिवारयतीति तदपि न निष्पन्ने हि अ
वधिभूतानां पदार्थान्यासां पदार्थनिवारकः क्रमः। या अनुपहिता अवधिभू

तानांमध्यान्त्योपधानमपेक्ष्यस्यतुपधानंविनापर्यवस्यंत्योयावान्तापधानंसि
ध्यन्तितावद्दाक्षिणंति॥ उपहिपंति॥ उपहितासुचष्टशस्यपधानेसिद्धेपरमुपधान
पदार्थतासानक्षमतेक्रमतेनताभिर्द्वाकपरपिचापुनरादितिआरभ्योपधानंयु
क्तमिति॥ अपिच॥ दशा॥ना॥ द्वषसा॥ ध्यनस्यद्वादाहसमिन्नता॥ एका॥ दशासुतांतत्रए
प्राप्तिरप्यापिगम्या॥ तासांद्वनपर्युदासाहि॥ यनस्यतत्रक्षतोच्यते॥ विधानमितरस्येह
नक्षतंप्राप्तिमीक्ष्यतेन॥ यजुष्मतीविकयचकर्कमिश्रिपंद्दुच्यानानि॥ रात्क्षतवास्मा
॥ गवनार्त्यस्यप्रतिबंधकंचतुर्थ्यामनूक्ता॥ तत्रद्वदक्षिणोत्तरेद्वाद्वा॥ चतुर्थीनतीपा
ग्रहणानिपूर्वचितिप्रान्तगमकानीस्यकेतेनअपवतकेद्विल्लिःपुरीषमिवापेक
तेष्वेचित्स्यवसानज्ञानान्तन्निवापावस्येपिसुज्जत्स्यनं॥ अनूकचतुष्टयंते॥ द्वेद्वे
द्वष्टकेउपदध्यात्तेतासांपूर्वापरयोरश्मतन्त्रोजंघामात्रः॥ एवमष्टेष्टकास्तत्रवल्म
नोयाः॥ पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्द्दशापूर्वान्तंघामात्रीभ्यामपराःपश्चाच्चतुर्द्दशाद्वे
पश्चादुपधेयाः॥ ताभ्यःषट्॥ ताभ्यश्चतुर्द्दशभ्योपराःषट्पश्चादुपधेयाः॥ पू
र्वद॥ क्षिणेवांतराद्दशा॥ एका॥ एके॥ एताअश्चतुर्द्दशपद्यअवांतराद्दशेद्दक्षिणपूर्वेआ
ग्नेयकोणेउपदध्याति॥ तद्वचप्राद्दक्षिण्योपधानम्॥ अक्षणया॥ रा॥ ख्यातःप्राग्ना
॥ गायत्र्योपधानमपरभागेद्वेपञ्चोपधानं॥ अथवायाअश्चतुर्द्दशातेहनूयाःषट्

ध इर्द्धं पद्याउपदध्यात्तान्नापिकोणेएकां पद्यामुपधायउत्तरतोपरतश्चार्द्ध
द्धेउपदध्यात्तयैवालोकंपृणार्द्धपद्याभद्रान्तनद्यावतुरस्राश्वयेतांकोणेतद्दि
तिसन्धिःपद्याभिःपूर्याःतइदंतुरहस्य आग्नेयकोणेजंघामात्रीसंहिताध्य
र्द्धार्द्धयंर्द्धयांतःपार्श्वसंहितार्द्धपद्योपधानंमत्यकंसंस्कृत्यस्वरतोलोकंपृणार्द्धप
द्यार्द्धयांवान्तदुत्तरतःपद्यापद्योपधानामकार्द्धपद्यासंहितंपूर्वार्द्धमध्येर्द्धसंलग्ना
प्रथमपद्यासासार्द्धालोकोपश्चिमजंघामात्मध्यार्द्धेवरार्द्धालोकंस्वर्द्धापश्चार्द्धपधा
नंप्रथमयोः।अन्यतरद्ध्यक्रंतिर्यगर्द्धपद्यानथार्द्धपधायान्तपार्श्वमात्राः।अस्मिं
श्चश्रोण्योरुत्तरगा ८ सेचवृहतीत्रिमात्राहिणीपादमात्राभिःसर्वत्रपूरणांईशान्तपु
रुषचर्षाड्विंशतिपादभागोद्धरणेनार्द्धपादभागावापः॥ उत्तरावादक्षिणाभ्यांदक्षि
णाभ्यांदक्षिणाभ्यामनूकांस्याभ्यांद्वाद्शांउपधेयास्ताभ्यउत्तरतः।अस्मिन्नपि
पक्षेद्विहस्तादिपदक्षिणास्यांश्रोण्यावुपधीयतेनद्युत्तरेस्मउपाधर्यंतयेवरचनयो
र्द्विचीमतीचीमध्यवस्था।द्विसाहस्रीयदान्यूनाधिवाशताना।दृष्टकाः।संख्ययास्य
द्द्विहस्तोत्रतिस्रश्चित्याहिरण्योपिचासमन्तेशतयाजंघाद्वाविंशतिसुपाद्रामा।द्वि
संख्ये अर्द्धपद्याःस्युःश्चतुर्विंशतिभाक्।सप्तदशशतान्यत्रपंचपंचाशतासह।प
द्याष्टमांशभाजस्तु अष्टापंचाशताद्वहि।अष्टादशशतीपक्षेद्वापंचाशत्तुपादमाः

।पंचदशवानाम् नीहपंचपंचाशतासह।पादभागाः समानंस्यात्पूर्वेणान्यदिहापि
च।एवंचत्रिषुकोणेषुहस्तादित्रयंत्रयं।हहनीचेनरांसमदक्षिणात्रिगतहापिर
।पादमात्रीततोप्येवमं।सनुदक्षिणानवेत्।आरभ्यांसादुदीचीनांप्रहरन्तीना
मवस्थितिः उपधाः पार्श्वपद्यो हिलोकंपृष्ठुतरेंताक।अपरेणार्ध पद्याःस्याद्दस नामुप
धानकं।जंघामात्रमपराध्यार्धसंल।गत्रायां।पार्श्वयाः पश्चामुत्तरतोप्येकारत्पधे
यार्धपद्याकानिसृणां।नापधानेयदक्षिणांनविलोपनात्।चतुरस्त्रां षाडशानीय
दुक्तमुपधानकं।प्रत्यक्त्वंस्त्रंयदंसेचनदत्तानविज्ञेतिं।सप्तदशवतीमुक्तमुप
धानंयदानदापूरणेतस्याभाव्येचहस्तात्पूपधानकं।वायव्येशानयोरुक्तंप
श्चार्धत्रयमस्यवृतायुक्तिं।मंत्रनंतदृश्येतसंमुखेनहितन्भवेत्।त्रवचनेयथाप्रा
गयुक्तंयद्वपनस्वयंपुंडात्तसंमुखचेतन्महचानुल्या।गोरवानाड.तस्पूर्वा।ह्वी
पद्यानपिचाभिनानूक।मवतु।हहस्तावुपाधायस्त्वापरंतत्तद्वहिः परेतद्वहिः
पादमात्रोचनवेदवहिलोकता।स्तुलम्भिः पूरितामध्ये प्रां।त्वाचोकेका।लक
ताववधीयसाम यो च्यतबाह्यं स्यादुपधानकं।तकिंदक्षिणेतोतस्माद्भवनादथत
त्रचेतन्यायेनकिमपरार्धं यदत्रापिप्रामुयान्नतः।तद्द्दुत्तरतो न्याय्यंतुल्यागोर
वा यागतः।पद्योह्युत्तरेणामप्येवमर्धपद्याद्वापनतुलाघावानाक्रमा।येणनतु
पद्योद्दृतिर्यतः।दक्षिणपूर्वीयाः नूर्मा अर्धपद्याद्वयनया।अर्धपद्याद्वयंतदुद

नरत्वाधिकं तथा। विश्वद्रुगोतिविसंरूनेनतुल्येपश्चाद्धि। धरिह। ह्रियतुःसाई
पद्यातिरिच्यातनू। मर्म एव चाएकोद्रूतिर्ई त्या युक्ताउ नरत्वाईपद्या। पाः। अर्ई प
द्याद्वयं नू। मीवि मज्योदक्षिणास्यं तन। पद्यो द्वारेन नू। म्मेणतुल्यं सेकाद्वेणधनं
। न्यूनो हि लोकतः। नू। मीई पद्याद्वया वदषि। अन्यत्र नास्ति तुल्यं नो ह्या ह्यां श्यां
ततनः। पा दस्य पूरणो तेनात नो च्यात नलाघवात्। प्रतत्त्री नांबसनां चप्रस्य
कस्या। ह्यापधानकं। आरभ्यांस्या दवपद्दीनः। पश्चात्ति। रत्ता ई पद्युक्ताः। अप्रमुं नदा
दित्या मतस्यां दिशि ह धमइत्यपि। स आदित्यः स अस्या मेष दक्षिणा इत्यपि नि
धाने दक्षिणास्यां स्यादं साभिः होपधानके। वाक्य शेषो पदिष्टां हि पश्चाद्यं स्या
दपवर्गता। ततनेनो तरत्वापि मत्स्यकद्यां तस्या दनं। समंजसं पूरणोनं भाष्यं वा
पिनदोषभावः। नत्ववां तरत्राष्ट्यो यं मंतरालं वा दहूयोः। अन्यतरत्वहे तत्स्याद्दु
तेः। श्रेषेण वा धनं अर्थांतरस्य सक्षमचान्यासामर्थ्यं प्रापयिष्यति। सामान्याधिक
रण्यं न दिक्शब्देनेह ह्रदयातं। दिग्गोत्रा प्राप्तिर्येन स्यादुपधानक्षमस्यतु। तस्माह्ल
क्षणया त्वाहे मुख्यार्थस्याग एव तु। असंगत्वपरित्यागे मुख्यार्थस्यापि। च नन्व
तिः। तथा च्यंसं भवनमुख्यो यस्मात् त्रोपलभ्यातां जंघाश्चार्द्धं तत् सत्यं हि लोकवत्तु
ह्रत्त्रात्मकं। चतुरस्रं यदा कोणेन तदा स्यान्मुख्यवृत्तिता। विरोधो संनिधिस्त्वाहे मित
मुख्यत्वहोवरं। विशेषाभावतो देशाः संनिक्षष्टतया सति। वाक्यं सर्वं यात्राव

स्याकं स्यां संनिधानत्वं। नहि कर्दनक्तसुमन्तुर्य्यो पधानत्वे भवेत्। अंतरादश्याने
नासां संनिधिग्रहणेन सर्ति गावच्छेदानुग। धानग्रहणं न्यायप्राप्यतः। उभय
क्त्रो पधानेऽपि वाक्यशेषोपबाधकः। पूर्वस्यामुपधानं हि स्मृतं। तन्निवारि
तं। ग्रहणत्वाद्युपधानं तत्रास्य कर्त्तव्यमुद्गातो नेतन्निधानामन्तस्यां दिशीत्यत्रो
त्यानस्युतो। त्रिग्रहणतीभ्यामन्तस्यादृश्या। या भयतो पि तु। विभज्यो भयतः का
णे तेन स्याद्दुपधानत्वं। ससाहृ पद्मा: पूर्वस्यामपरत्रापि स सचामध्येहृ पंसत्या
कं दपद्मा पद्मपि न्यासतः। अङ्गौ हुताहु पद्मायुक्तग्रहणत्वात्रापि यन्त्रया। यथा
युगल। मक त्रत्रि न्याहि एय परत्रनु। वहतौ। कारणमुद्रा येन विरोधः। श्रुतिदूय
त्रन्यतरतोऽहृ पद्मा पूरणो तेरपि चयं। त्रथावसीयात यस्मात्से गावा चान्यो
भावतः। अन्यतरतः शब्दार्थ एकत्वप्रति हृ धानत्वे। ग्रहणत्वप्यहृ। यान्ती। ता
वकाङ्गानियतरत्नतः। उत्तरे वा परेभ्यां तन्यतरग्रहणं यथा। तपेक्ष्योपधानेन
उभयानाहिनिरत्नतः। अंतराचतुरस्रं च नानतरेण वापधीयते। अस्मै चतुर्दृश्या
नां च पूरणेनाः क्षमायतः। न्यूनपवकपधानत्वं। उत्तरा पूर्वी या रासुत्त्रित्वहृदिति
पूर्वी। याहृ दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये त्र्या सुत्त्रिवृहृदितिउपहृ ध्याहृ नरतो निहितां
दक्षिणोमपरा। याहृ तृणएक विंशुहृदिति। अपरा। याहृ दक्षिणोत्तरयोर्हृ रु

३।

णाकएकविंशइतिदक्षिणामुपदध्यात दक्षिणांदक्षिणयोर्अन्तःपंचदशइतिदक्षि
णयोर्दक्षिणोत्तरयोर्अन्तःपंचदशइति।दक्षिणामुपदध्यात्॥ दक्षिणामुत्तरया
र्भामास सप्तदशइति।उत्तरयोर्दक्षिणोत्तरयोर्भामास सप्तदशइति दक्षिणामुपदध्या
त चतुर्दशप्रतिमंत्रं प्रत्रिरस्थादशइत्येइंदंस्तु खलुपध्यातान्प्रत्रिरस्थादश
इतिप्रतिमंत्रं।चतुर्दशाहुपद्याः॥ दक्षिणांपूर्वयोरग्नेर्भागइति।पूर्वयोर्दक्षिणो
त्तरयोर्दक्षिणामग्नेर्भागइत्युपदध्यात्॥ उत्तरामपरयोर्मित्रस्यभागइति।अप
रयोर्दक्षिणोत्तरयोरुत्तरांमित्रस्यस्यभागइत्युपदध्यात उत्तरांदक्षिणयोर्न्नक्ष
त्रांभागइति।दक्षिणयोर्दक्षिणोत्तरयोर्न्नक्षत्रांभागइत्युत्तरामुपदध्यात उत्तर
मुत्तरयोरिंद्रस्यभागइति।उत्तरयोर्दक्षिणोत्तरयोरुत्तरांइंद्रस्यभागइत्युपदध्या
त षट्प्रतिमंत्रंवसूनांभागइतिया ऋद्दपद्यानांपश्चात्षट्पद्यास्त्वावसूनांभागइ
तिप्रतिमंत्रमुपदध्यात ऋतवोसहश्वसहस्यश्चइति।पूर्वापरयोःपरिसहश्वसह
स्यश्चेतिप्रतिमंत्रमनन्त्येउपदध्यात्अग्नेरेतःश्लेषइति।श्लेषयत्नंत्रमित्युक्तं॥ रेतःसि
ग्वेलायांचसप्तदशसर्वातानवदक्षिणोनान्तक ६ सर्वाएकयास्तुवतेतिप्रतिमंत्रं
रेतःसिग्वेलायांवसप्तसंज्ञकाइष्टकाःसप्तदशउपदध्यात्।एकयास्तुवतेतिप्र
तिमंत्रंतासांप्रागनूकदक्षिणभागेनवस्फलयाचदक्षिणतःपंचानामुपधानंत

तत्रानूक्यामग्नि।तार्हपद्योऽपधेये॥ उत्तरएं॰सादक्षिणिलोकंपृणाः पूर्ववत्।उ
त्तराद्रसक्थिनामिष्टकामारभ्य आत्मावधिकं।लोकंपृणामंत्रोपधानंदशसुद
शसु कर्त्तव्यं मध्यांतमुपधायपुनःप्रांतादारभ्यात्मांतमात्मांतंप्रादक्षिण्येनोप
दध्यात प्रागनूकं यावत पूर्ववदस्यार्थः॥ पंचम्यामंतेष्वाश्विनीवदसपत्नाः
इदानीं पंचम्यारभ्यात।तस्यां चानूकांत।लोके असपत्नासंज्ञकाइष्टकाःप्रतिदि
शंमध्येवपंचमीमुपदधाति आश्विनीवदिति।दशादनूकमुत्तारणपूर्वाद्विती।
यदक्षिणाद्या अप्यनेनन्याय।यत्र द्वितीये द्वितीयेलोके पूर्वदक्षिणापारषुयथा
क्रममुपदध्यात्।अंतश्चितिरतःसिग्वेलाव्यात्स्वयं॰यनाति।दशेनदक्षिणा
मुत्तरेणपंचम्याःप्राप्तावुत॥ दक्षिणयोरंतरस्यंतरंततीयापंचम्योदक्षिणततउप
धा।यान तत्राप्यति।दशा नैकस्मिन्देशेकेसंभिन्नेष्टोपधानेप्राप्ते।लोकद्वयव्यव
हितमुपधानंकर्त्तव्यं।एवंह्युरस्यंतरमुपधानंस्यात।एकस्यामेवपंक्तावुत्त
रतःकार्यं अग्नेजातानितिप्रतिमंत्रं।असपत्नानामुपधानमग्नेजातानि
त्येभिर्मंत्रैःप्रतिप्रमंत्रंकुर्यात॥ पश्चिमाद्वितीयाप्रतिमंत्रग्रहणेनप्रदक्षि
णोपचारतयासहसाजातानितिदक्षिणोपधानपाश्चात्या अनेनमंत्रेण
द्वितीयोपधानापोच्यते।तेनानेनमंत्रेणमाभृत्तृतीयोपधानंमास्मभूद्विती।

तीयमपि तन्नी। यननमं। त्रणे॥ विराजो दशदशम्प्रतिदिशं मेव स्तुदद्दति प्रदि
शमविशेषेणोशेषविधानात्तदिगन्तेषानाक्रशाकाप धान विधानाच्चिमन्य
तरबा। धनोपधानं स्याच्चि वा पूर्वोपहितोपधानस्यमानानुरोधेन प्रांतएवोप
धानं किंवामानसंकोचात्सर्वाविरोधेनेतिम निशिष्टत्तयासपत्नादेशबाधेनास
पुंमुपधानं प्रासमं। तत्रिमिति विशेषसंयागात्स्त्र तिदिशंप्रीतएवासपत्नोपधानं
प्रासमं नापरेण बाधितुं शक्यते। तत्र सति शिष्टचंविषायेवया भावात्। विराजां दि
ङ्ग्नात्रसंवद्धानां तत्संबद्धासपत्नाबाधकत्वं। एवं तर्हि ष्टालाका नाम ध्येष्ट्रुचि
दुपधानमासो भवतु किमन्या वरुद्धा लाकान्वेषणे नेबाधावकाशदानादिभि
स्त्वदुष्यात्॥ गायत्र्यसपत्नागणामध्येसंभवात्। विराजां गणामध्ये अतएव
गायत्र्यः सपत्नानामुपधानेकर्तव्ये। कुतः। इष्टकांतरोपधानावरुद्धत्वेन विरा
ड्ढ्यैरिक्तलोकस्यासंभवात्। तथाहि गार्हपत्यावरुद्धं लोकद्वयं तत्र त्रेतः सि
ग्वेलायां त्रिवृत्तुपधान विधानाच्छेकां शानत्रिष्टम्भिर्विश्वज्योतिषाव्ञत व्या
प्या लोमभागाभिरिष्टहतोभिः ककुभिरुष्णिग्भिर्गायत्रीभिस्त्रतेन द्वादशलोकपं
क्तयं तावुपधानेकाष्ठिकगणामध्ये स्तचा प्रासे गायत्र्यसपत्नाएवगणामध्येयुक्त
।तन्नुतइति।चत्ता प्रतिरयं वीप्सा। र्थो दिक्षुदिक्षित्यर्थः प्रत्यायकः। हियं च प्रो

।न एवमुख्यं विरोधादिना तन्समीपस्थमुपचारतो गृह्यात तन्यत्र अत्र च विष्टकांत
रेखवरुद्धं चायोद्येऽस्य हृत्तत्याप्यसंभवद् इति मुख्योपादानेनासामेव गणाम ध्योनु एवे
शः। नन्वविशिष्टं सर्वत्रापि गोणत्वं। सत्यं। अग्निक्षेत्रसंबलिधेन दिक्कु स्य प्रयोगा
त्। नत्वां ने एवमुख्यत्वं नानालक्षा। नपुत्रेना। पक्षिक मपि नात्र विशेषादि केन तस्मात्स्मा
गां। — विराजापद्यानां मुपधानं तथा कर्तव्यं। यथासपत्नागायत्री। लोकोनावरु
ध्येन ततस्परिहाप्यामितं उपाधयः। तत्र चापरस्याणोवापधीयं। तविराजउक्षिमहो
पि वा। अर्द्धं पद्याद्धं। या। पनागायत्री वत्तक्ष यासति। उद्दत्सपादभागानां च वार्धीं
न्त्राश्चतुष्पुता। तावन्संव्याईपादानां मध्यतः स्यादेव रिक्तिः। विश्व ज्योतिष
।वत्वातः पूर्वस्यामुपधानं कं उक्षिमस्यो वा स्म पराई पद्याउपधाय। वा शष्टः प
क्षव्यावृत्तौ नगणमध्ये उपधानं। किं तु क्षिमस्यः पपराः अपराः पश्चादुपधेयाः। ए
वं च गणेनोपादानं भविष्यति संनवेनासौ मेन तव्यः। नन्विष्टकांतरेवव रुद्धोपरलो
कः। सत्यं। उक्षिमहां पश्चादुक्षिमस्लोकएवोपाधयः। कपामकस्मिन्नेव। लोकेउभ
।यारुपधानमुच्या। ततउभयानुग्रहाया ईपद्याचमुभायाः कर्तव्यं। एवं च मुख्या
सं — ।वतन्संनिहिततरगृहणं युक्तं। नन्वेमप्य क्षिमहां पुरस्तादुपधानसंनि
हिततरादर्शोपादानं स्मात्। सत्यं। तत्तु। देवरक्षा किं मुकन्या। यनमुत्याधतां। गत्री

33

वाउस्मिहत्वा अनंतहिंतागायत्रीभ्यत्तुपदधातीतितासांमानंतर्यश्चवाणा
ता ख्यात्रेके उस्मिकहू यस्यपादभागचमिछंति। लोकाः।भदायपंडितमन्याः
।तदयुक्तं।पवमुख्येनपादभागसंख्योक्तः।तस्मात्तिर्यक्तिरश्चालिखितमहुं
पद्यात्रयमुपधेयं।तदपरंतिरश्चालिखितमहुं पद्याहृत्वाक।भवतिर्यगुपाये
विराजः अप्रसपत्नास्यश्रोन्याःतांतराः अन्यंतस्त्रिष्टुदशेषसप्तन्ना नांस्य
ष्ठाएवांतमर्धयेवविराजउपाधयाः॥ सर्वा।ता षाठ्ठा।वलायाठ्ठैः ल्लोमभागार
श्मिनासत्याथेति प्रतिमंत्रंलोमभागासंज्ञकाइष्टकाश्चषाठ्ठा।वलायांसर्व
तउपदधातिरश्मिनासत्यायेति प्रतिवाक्यं॥ पंचदशदक्षिणेनानूकं।त्रि
ठ्ठः शात्तम्या उत्तरत्र विधानात् बोनत्रिंशदुपाधयाइतिलब्धं।तासांपंचदशभा
गनूकं दक्षिणे।नापधेयाः।एवंचसप्तदशदक्षिणतोनूक्यामभिताईपद्यो॥
।वषय्मीः सत्रासय १ त्रजिन्वेतित्रिंशत्तमी।मके।एके अनेनमत्रेणत्रिठ्ठः शा
क्षमीलोमभागामुपदधाति।तस्मिन्नपिपक्षेनूक्यामभितोऽई पद्यो।शाखांत
री यः श्रोतो यं मंत्रोक्तः सकलपाठः॥ पुरीषमास्याववपतिमंत्रेणवातापश्चि
तस्यरहस्मी भुक्तः आसुपुरीषंनिवपेत।प्रतिचितिसंबंधिनो भावातमंत्राम्ना
नाभावाच्च रहस्मीप्रभवा।तयाचायजुषान्यासुपुरीषंनिवपतिरहस्मीमंत्रेति

त्तिमंत्राभावः श्रूयते। एवं तर्हि हृस्मीमेव युक्तं। न दर्पितं। किं तर्हि वा विक
ल्पो युक्तः। वा नापाश्चि तस्य पुरीषनिवापे हृस्मी श्रवणात्। हृस्मीमासह
स्त्वोमभागपुरीषमभिहरंतीति। तन्तु हृस्मीवचनादन्त्रमंत्रो वगम्यते सच
श्राद्धांतरे प्राप्तितो भविष्यत्यत्र लिंगात्। तेन वा शाब्दो विकल्पः ययनुक्त। किं तावा
शाब्दमुत्त्यमत्रनि। ष धूपरे चेन वा शाब्दो व्याख्याते स्त्वन्न शोभनं। सूत्रपद
नां व्यस्त्वान्वया तस्मात्सित्रभूत्यभिमतो विकल्प एव व्याख्यानात्। ननु नोपश्चि
ते नव चनु मनुवादः एव प्राप्तस्या हृस्मीमत्र निवपतीति विधानात्। हृत्तूं स्मीभा
वस्य तन्त्रनेदं विधायकं। अन्यार्थदर्शनं चानाते न हाम्यां लिंगाभ्यां परस्प
रविरुद्धार्थविषयं श्रुतिद्वयमवबुद्ध्याचार्येण विकल्पः सूत्रितः। यद्यमंत्रक
मभिमंत्रं स्यात्तर्हि पुरीषमासु हृस्मी निवपतीत्यस्सूत्रयिष्यता न चैवं सूत्रं।
तस्माद्द्योतकामवयुक्तं। अर्द्धोवसितमिदं नाकसत्पुरीषनि। सर्वस्याः॥ ना
कसादानुकृष पूर्ववज्जंमनव्या। वलायामाश्विनीव द्राघ्यसीति प्रतिमंत्रो। ज
तव्या। वलायां अनुः कषुनाकसन्नं ज्ञाइ स्कारायसी। त्यभिमं। त्रिः प्रतिमंत्रमु
पदध्यात्। आश्विनीवहितिदक्षिणमुत्तरेण पंचमी अत्रापि तमायान्त्रेत
व्या। वला विधानाद्वयोरर्ह पद्याचंति रश्मालिखितचं चातुपरि पंचच्छोप

प्रधानविधानादन्याभिस्तुत्योऽन्येषामर्थमुपधीयमानाभिः सहासाम। इत्ये
षा चं भवति। तत्र तव्या/वल्लायामन्तकोपधाने पूर्वस्यां वर्जनीयो नव्कः। क्षतव्या
पधानानुरोधादन्तकमुत्तरेणाहिती। या लोकेनाक सद्रुपधानं॥ पुरीषमोप्यो
पर्ययंपुर इतिपंचचूडाः प्रतिमंत्रं प्रतिविशं यथालिंगं पश्चिमा मा त्तमा॥ नाकस
न्सु पुरीषनिवापं तद्स्मी क्षु चात् उपरि पंचचूडासंज्ञकानां पंचानामुपधाना अ
यं पुर इत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं कर्तव्यं तत्र। यत्र येन मंत्रेण या दिगभिधीयते
स्यां तस्यां तन्नामा मन्त्रमेन पश्चाद् उपधीयमानं चात्र प्रतिमंत्रं प्रतिदिशमे
तावता सूत्रेण पंश्चिमाद् उत्तमा न्तेतु पधेया। अत्रापि पुरीषावापस्तस्मी
भिष्ट कामा तत्र संबंधि च सामान्यात् त्विति संबंधिनः पुरीषस्य हि मंत्र संबंधो
यतः। अनुसर्गिकममंत्रत्वं चात्र गम्यते। यत्न सत्यपि पुरीषं निवपतीति क्रिया
सामान्येऽमंत्रप्राप्ति विशेषात् तो निषेधान्सूत्रयति। तत्र क्रियासामान्ये यत्र तन
त्रा तामंत्रप्राप्तिरितिगम्यते॥ नन्वथ पुरीषं निवपति तस्योपरि वेष्ठु निवाप
कारणमितिश्रुते पुरीषं निवपती द्रविण्याद् इति सत्र यतः। चादनासामान्यात् मं
त्रप्रवृत्तिः सत्रकारेणादर्शिता। द्विशये पुनि। षष्ठ्यादप्यवसीयात् प्रतिमंत्रं पु
रीषं निवपतीति। चादनाप्राप्तितः। अत्र येषु पुरीषं निवपति तस्यामो बस्तस्मी

स्मामिति॥ नैष दोषः। दर्शयन्ति निर्वाप मन्त्रा सां दर्शनानंतरत्वं तत्रता। स्तुतं
त्राणां वपूर्व्वचान्निहृानांतुल्यधर्म्मता। संपादनार्थमारोपाद्वितिर्चं स्तो
मभागके नविद्युत् ततद्वप्यत्रनाशिनड्डुर्म्मेतातत्तः संसर्गाभावमात्रं नच्छे
काभावार्थमुच्यते। तापित्योर्म्मध्येपसमासं यदुपर्यप्य वि। शष धीः तननाना
गार्हपात्यनधिस्थैर्वातुल्यतात्यतु। चोदनासाम्यमुक्तं यत्स्त्रकारेण
बाधितां वदतास्तोमभागेषु तत्राभिकारणांतरात विनियोगि पुरीषस
नेनेषानत्विति श्रुतेः। विपर्यायध्यवसानानां त्रयोगाषधार्यात्। तान्हसंमी
पुरीषसंबंधात्रिस्यभावाव धारितः। चयनेनतदनिष्पन्ने तन्हसंमीयोगोस्य
गम्यते। चितिचंतो मभागानामतएवनविद्यतानाशंकानाकसत्त्वेषा
वितिचाऐपहानतः। नन्वेवंसत्रविनाधानवाव्यमर्थेभेदतः पुरीषावयतंवो
तं मंत्रवत्नुत्याबादनानानाहसंमी विधानसामर्थ्यातापश्चिानवृधार्यतातएत
द्वयं नरं सेयंमं। त्रणोवतिसत्त्रकं। आशंकावाधकावाधकवेनगम्यतां। या
जनांतुता। मंत्रेणापिमावदत्र स्याछेत्तापश्चिातश्रुतिः। प्रासार्थविषयवेनस्य
ष्पामषानुवादिनी। क्तु। ताषाद्वुपुरी। षत्तिविस्पभावप्रकाशके सिद्धस्वप्रहण
वाक्येलिंगचात्मापक नाचतालिंगचमन्यथाव्यर्थंनवाच्यं ततएवततः॥ अतो

स्मिन्द्वि पयेसा भ्याओ ह्नायान गच्छति। चाद मांतरे ग जातेमं त्रस्यानुपाद शतः
।विधानमात्रसंबंधात्कं त्वहीनं ग तीयातो आ।ना ठाना कसन्देव पुरीषः कर्क
संमतिः। इतो पि न विधिर्येन मासंसंबंध्य चोदना विधेयावश्यमन्यन्न विधा
तुं शक्यते यतः। भ्रा मधा चर्य विषयेवाक्य भेदो भवेद्ध्रुवं। पूर्व त्वदूषितं कर्क स्व
तंयद्योजानांतरं॥ छंदस्या इति स्तनस्ति स्तो नक्रांते पुपुर स्ताद्गायत्रीरग्निमूर्द्धे
ति प्रत्यचं। इतउ तरं हि प उ पधानं याइ पृ का स्तोभ्रुं हस्या संज्ञका अवचनेति
त्वत्तिसडुप धेयाः तासां पुरस्ता दनूकांते पुगाय त्रीसंज्ञका इतिस्तो ग्निमूर्द्धेति
प्रत्यचमुपदधाति॥ उत्तराश्च। उत्तरा अपि प्रत्यृचमुपदधाति॥ पुरस्तात्। त्रि
ष्टुभो रेतः सिग्वेलायां नु। वायज्ञस्येति। उत्तरत्र पश्चा हृ हणात्पुरस्ताद्रेतःसि
ग्वेलायां नु। वायज्ञस्येति त्रिष्टुभ उपदधात जगतीश्चं पश्चाद्दयमि।ह ष्यत
च शश्चात्पश्चाद्रेतःसिग्वेलायामयमि।हत्य पदधाति॥ अपरास्ता। धानुष्टु भःस
त्वापः संवह्नति। स भ्यो जगती भ्यो परा विश्वव्योति। वेलायामनुष्टुभःसत्वापः संवह
त्य पदधाति अत्र पाद्धावस्त्वायाः पुरस्ताद्बृहती रेनावह्नति। अत्र पाद्धावस्त्वायाः पुर
स्ताद्नावह्नतिबृहती रुपदध्यात॥ मद्वौनहतिक कुभस्ता भ्यो बृहत्युंतर श्रुतेः
ता भ्यो बृहती भ्यः पुरस्तात्ककुभो मद्वौ नहत्य पद ध्यात पुरस्ताद्दिति ककुनहतिचे

तो बृहत्यं नरस्युतेः। बृहती नामं नराणुपधानं प्रयाति। सांतरेणत्रिष्टुभश्छंदः ककुभ
श्च बृहती रूपत्वद्धानीति। तथा ककुभं पुरस्तादुपधानेस्यात् उत्तरस्मिन्निष्टुभस्तारेतः सि
द्धो। वैलक्षण्योपदधाति। तदुत्तरं। बल्लात्रयप्राप्तिर्विवेके एककापृष्ठी नसुरस्ताद्बृहत्युप
धीयमानाक ककुभों नरेणान्तरा स्याद्यद्यपि ततः पुरस्तात्ककुभामुपधानं स्यात्॥ मंत्र
क्रमेण। स्थानमात्रमिहोक्तमुपधानं मंत्रक्रमेण भवति॥ उद्धृतान्यपक्षव्येकत्व
यानि चत्वारि चत्वार्यक्षराण्युद्धृतान्यतिच्छंदो यत्तान्यपक्षस्यन त्वतीकहीनेमं
। त्रैकदध्यादनुद्धृत्य वा सकलैरनुद्धरणेप क्षोप द्युपिककोभिमतो युक्तियुक्तो यमि
ति क्षत्तान यथाहाहृद्धृते च क्षरे श्चककुभ्रुहताछं। दोतरभावे ककुप्समाख्यानमेवा
नुपपन्नं। न चोद्धृतेषु शेषमंत्राणामभिधानशक्तिर्भावप्रयाभिधानसं। मामा
छ्छेषभावः स्याद्यावनि वेनुतस्मिन्नन्यार्थमदृष्टार्थं क्षंस्यान्न चोद्धृताक्षराणिः
ककुभि रूपधेयाइति किंचित्प्रमाणमस्ति। न चोद्धरणवाक्यमेव विधायकं॥
तस्माद्वायोपधानविधानेतास्यर्पादिति तदयुक्तं। इच्छन् आनर्थक्यप्रसंगात्तथा
याज्ञथायोजनयार्थसाधने र्थप्रत्यया द्यव छुत्तानाद्धि ष्वासमेगः प्रसङ्गेततःसू
त्रप्रामाण्याच्छाखांतरीयं वचनमुद्धृताक्षरमंत्रविनियोजकं पाक्षिकमस्तीति वि
कल्पाएवन्यायतरः। प्रवृत्तसमाख्यानाभावइतितदयुक्तं। यत्रलक्षणत्वुणवृत्त्या

पचारभूतपूर्वादिभिरयवतिष्ठाना॥ समाख्यानत्वं च । यंततोपगमः । न चेयं स्तो
त्रिकी समाख्यानियताक्षरनियतपादविषया किं तु वैदिकी तेन वोढाय याहत
न्त्येवास्माकं सच न्यूनाक्षराणां गायत्री संपादनं प्रवृत्तं वक्ष्यति तमेव यंति । च समा
ह गायत्र्यष्टाक्षरा संपद्यते नवाक्षरा न्यूनाः पंक्तयो गायत्र्याः संपद्य मानागाय
त्री कार्येकरिष्यंतिकं तु घार्यं चीनचोदितेकं तु मांसाकांक्ष च तां वताऽर्थपूर्णैः । अ
नुद्धरणे हि तत्संनिधिविशेषनाकांक्षोपजायते । श्लिष्ट्योर्णाश्लिष्टोर्णा निवृत्ता तस्मादर्थ्या
भिधानेन शेषभावान्नाहत्वार्थता । उद्धरणं वानुद्धरणं तत्त्वयंत्र मासंतत्रैवान्त
श्चकं तु बुपधानेनैतन्न तत्रैवानुच्चारणमिति । न च वर्तमानयोग्यविधायी पंचम
लकाररूपवादलिचोदितरूपाणां विधानाकांक्षाऽनेनतद्रूपेण लकारयोजनं यु
क्तं । एतस्मात्त्वविधानसिद्धान्तो हायात् छंदसी तस्य विधानायापेक्षा तस्मादि
क्लमेवन्याय्यं न रहति ॥ अपरागायत्री प्र उ पितृ होम्नेवाजस्येति । अनूक्तं तले
कादपरस्मिं स्तो वे हि तीये उष्णिहु उपदध्यादग्ने वाजस्येति प्रतिमंत्रं तिरश्चा लि
खिता तिस्रो हि पश्चालिरश्च उपधेयाः॥ अनूक्तांतेदक्षिणा पंक्तीरग्ने तमद्य ति
दक्षिणा अनूक्तांतेतिलपंक्तीरग्नेतमित्यपदध्यात उत्तरे पदपंक्तीरग्ने त
मायेति । उत्तरे अनूक्तांतेति सोपदपंक्तीरग्नेतम द्योत्यपदधाति॥ पुरीषवत्याः पू

र्वमनिष्टकं हसंयमा चयो पुरीषसहिता न भवन्ति एवं चतुर्थ एव चितिरग्निं होतारमिति पंच
मीमध्यो पहितास्तासु पञ्चपुरीषवती साहि अरत्निमात्रे उपधीयमाना स्तोमभागापु
रीषसंलग्ने त्रिपुरीषवती तस्याः पूर्वलोके त्रिवृं ह समुपदधाति भवन्ति इत्यादि
संपन्नी काग्निं होतारमिति ते पुरीषवत्यस्ति त्रिवृं ह सोमा च्चावुपधेये। पूर्वापर चादुदग
गा च माझेव वचनं॥ आग्न त्वमित्यनूक्तां ते परे द्विपदाः। अपरे अनूक्तां ते इति स्तो द्विप
दा अग्ने त्वमिति प्रतिमंत्रमुपदधाति॥ मध्ये सेष्टकं गार्हपत्यं॥ आत्ममध्ये स
र्वतसु रूपुरुषचतुष्टयव्यापकं अष्टाभिरिष्टकाभिर्गार्हपत्यमुपदध्यात्। तत्राष्ट
सु हतीनां स्थाने द्विपद्याश्चतस्रो लोकानुरोधात्॥ पुनश्चितिं चोपरितद्देन। ताभ्य
इति मंत्रस्य च गार्हपत्योपरि पुनश्चितिं गार्हपत्यवद् सेष्टकां येन रापयद् इति मंत्रस्य चमु
पदध्यात्। अत्रापि चतस्रो द्विपद्या मध्ये सेधानुरोधाद् द्वौ - सधा अत्रापीष्टकाः
॥ पुच्छसंधावके। एके अत्र चर्यवः पुच्छसंधौ द्विपदानामुपरि पुनश्चितिमुपदध्या
ति ता द्विः हे केज घनाई मुउपदधाति ज्ञ घनाई द्वा रतः सिच्यत इति वचनाद इष्टका
द्विष्णां नवचनः। गायत्री पुरस्तादष्टौ उपदध्याती ति सु नेर नूक्तां ते सुपुरस्ताद्गायत्री
रिति येन स त्रितो तनो भयानुग्रहायो सेधानुरोधेन द्विपदा अष्टौ। सधा सनदु पर्यु
पधीयमानं नैतिर्यक पद्या। इष्टयद्य इष्टयम इष्टप द्या चतुष्टयं च विराजामुपर्युपधीय

मानं च तत्सुरत्नास्य द्याहृदयं यद्यो नो से धमेव विरोधाभावात्तविराजः । कि मर्द्धपद्या
स्याध्यन्तयो परिचितिः । उद्धृत्य पादभागान्नार क्षावपरयो स्तुनः । निधानमर्द्धपादा
नां यो द्वशान्तो हि युज्यते गार्हपत्यस्य पक्षे नोत्सेधस्यापवर्जनं । अष्टपंचाशता
युक्तान्येवं पंचशतानि तु । चत्वारि षोडशो । पतान्यर्द्धपादा स्तथात्मनि ॥ दक्षिणो
त्तरयोः संख्या प्रागुते । नेव विक्रिया ॥ पूर्वार्द्ध वागार्हपत्यं पुच्छसंधौ क्ष वा पूर्वार्द्ध
वाक् कुक्षि विराड् घृ मनायत्रीणामुपरि पुनश्चितिमुपदध्यात । तदा चार्द्धान्ने धान्यं
सर्वासां । यदा च तत्रोपधानं पुनश्चितेरत्त दागार्हपत्योपधानं । पूर्ववत्तरं पुच्छं संधौ व
क्षे व्यंतद्वत्त्रोपधीयमानः पुनश्चितिः क्ष द्या । अयं च पक्षो विराड् घृ कय द्याप
क्ष एव युक्तनरः । अन्यथा विराड् घृ होरु पर्यु । द्धौ । सधपद्या हृदयस्योपधाने त्रि
यमा । ए अर्द्धपद्या चतुष्ट्य यस्य तिर्यगुपजितस्यार्द्ध मर्द्ध मर्द्धौ । सधमपरमपरंपू
र्णो सधमिति । वेषम्यस्यात् । अथपादोनचतुष्पत्तयोगात्तदपि न विरुद्ध्यते । त
द्धे पुनस्मिन्नपि पक्षे । एवं पश्चाद्विराजामुपधाने पुरस्तादथपधाने लोकं पद्धं म
ध्यर्द्धरत्नम् अर्द्धपादभागैः पूरणीयं । मध्यमे पादभागाः स्युः षट्शतानि तथा चष
ट्शतत्रयं तदर्द्धौः स्यः रक्षषष्टियुतं तथा । अर्द्धपद्यायाद्दक्षिणो विराजश्चोपधा
नके । मध्ये चैवापरा । द्धे च चितिहृदयं तदा छित्तिः । इष्टकाभामियं पद्याज्ञा एव तुत

द्वान्यया। चतुर्दशाधिकान्येव शतानि पंचपादभाक्। चत्वारि चाष्टभागानां षष्ठा
नि मध्यभागके दक्षिणोत्तरयोर्नास्ति विशेष उभयोरपि विराजनुष्टुहः पद्याः
पूर्वापरोपधानके। पंचशतानि षष्ठानि पादभाक्त्र्यधिकानि त्रिसप्तदशानि च
त्वारि तद्दृष्टीनां मक्षयते। विश्वज्योतिषको। णनुष्टुभे। यपादभागकाः। चत्वा
रस्तस्य लोकस्य पूरणस्यान्ति मिश्लिमिः। पुरस्तादपरत्रापि तत्र ल्येविंशतिर्न्य
सेत्। अभितो विश्वज्योतिषं पंचपंचोपधानके। बाह्यपरिधौ विज्ञेयं त्र्यः। अ
तः कोणांतथैकशः। अनुष्टुभोमिताः पश्चाच्चतुरश्चतुरोपि च। बाह्यपरिधावेवंष
त्रिसाहस्त्रानहीयते। अष्टादशशतीपक्षेविशेषः कथ्यते। धुना। उष्णिग्होपिवि
राजश्च पादमात्र्योपयोगा पा। गायत्रीमससप त्नां चप्रविश्यं तदा स्थितिः। अष्टा
दसंज्ञा तद्वयंपादमात्रोष्टुपधकाः विंशतिः पादभागानां चतुर्दशशतानि तु। चतु
र्विंशतिपाजुष्यालोकानां षड्युतं तथा। पुत्रसंधौ पुनश्चिस्त्यामिष्टकानामि
य स्थितिः पादमात्रीशतद्वयंध्यधिकाशीतिसंयुतं अष्टादशोष्टुपद्याश्च च
तुर्दशशतानि तु। द्वाविंशतिनुयुक्तानि पादभागा इति स्थितिः पूर्वापरार्धपक्षे
पि विशेषोस्ति स कथ्यते। षडशीतियुक्तपद्यानां द्विशतं पादभागकाः। शतानि ष
ट्यातानि चतुर्दशाष्टुपधकाः। त्रिंशद्वोष्णिहां पद्याःपक्षेतावन्ति रूप्यते। त्रिमि

र्युतान्तस्थाशीतिद्विशतं तत्पद्यकाद्दत्ता। सप्तदशार्द्धपद्याः स्युः पादभागाश्चतुर्दश।
शतानि विंशतिः। द्वौ च पक्षस्तापक्षत्रयं पंचमी। गायत्रीगणमध्ये च पुच्छसंधौ पुन
श्चितिः। चतुर्दशशतानीह त्रिंशानि पादभागकाः। द्वे शते पंचसप्ततिः पद्यास्त
दर्द्धसंज्ञकाः। सप्तदशशतं नवयुतं लोकापजुर्युताः। मध्ये च पुच्छसंधौ स्युः प
द्या एवोपरिष्टाद्विराट्। एतस्मिन्नेव पक्षे स्यात्त्रिसाहस्री यदा चितिः। द्वासप्त
तिशतानीह पादभागाः षडप्यपि। सप्तशतान्यर्द्धभागाः षोडशापि समन्ततः
। उपधानं यथापूर्वं विशेषः कथ्यते। ननु सार्वषामर्द्धभागानां पूर्वापरवि
भागशः उपधेयास्त्रयस्त्रिंशद्दक्षपंक्तियुतास्तथा विश्वज्योतिश्च संस्थाश्च
तुर्भिः परतस्ततः। गार्हपत्यस्य संस्थाने षष्ट्यं चाशद्यापरे चत्वारोऽमित एवस्य
। द्वौ नाकसदं ततः ऋतव्येन पश्चात्पश्चेति। पूर्वासा। मध्ये परितपश्च तपस्य
श्चेति प्रतिमंत्रमतव्येऽत्र पदध्यानाद्योषस्मापगवतंत्रेण विश्वज्योतिषं परमेष्ठी
त्वेति पूर्वस्या उपरि परमेष्ठी त्वेति विश्वज्योतिषमुपदधाति॥ दक्षिणांऽसा
स्प्रस्पगर त्रिमात्रा हविर्लोकं प्रणः पूर्ववत्। अग्निद्वयपूर्वेऽत्तमे अन्नपद
धाति जिसामथर्वा च्य मायां चितो अंसा चैव परेण द्वितीये लोकेऽर्द्धपद्या हुं
वयमुपहितं तेन प्राणमहोऽकं द्वितीयं तयोर्लोकमित्यर त्रिमात्रमं सान्नुक्रामा

त्।।मवारभ्यात्माभिमुखं नीत्वानीत्वा प्राद।क्षिण्यपार्श्वं प्रत्यगुपदध्यात् पूर्ववदि
ति प्रागग्रकं यावत्।प्रत्येत्यानुक्रमारभ्य शेषमथैवमेव।प्रादक्षिण्येन पूरयेत्। अ
त्र विश्वज्योतिषः।कोणास्थपादभागोपधानमुपपाद्य तन्मध्ये त्रयूर्ध्वालिखिता
र्द्धपादभागोपधानमुपपादितं तन्नविप्रतिपद्यते पूर्वस्यचास्य व्याख्यातः।यत्तु वक्रालि
खितानां अर्द्धपादभागानां दक्षिणोत्तरमुपधानं तदृतव्याषाढावत्याः त्रियमा
णं पूर्वापरमषाढा।वत्यां तमृतव्यावेलायामपि कर्तव्यं।एवं च दक्षिणतः सद
शसु लोकेषु वक्रालिखितार्द्धपादभागोपधानं भवति।उत्तरतश्चाषाढां तव र्जे
नात्वं च दशसु लोकेषूपधानं।तत्रापि ऋतव्या।व वत्यामषाढावत्यां तावधि
कमेव।एवं दक्षिणपार्श्वे षड्विंशतितममुत्तरपार्श्वे विंशतितममिति।। मध्याद्युपुरी
षेण विकर्णी स्वयमातृण्णां।शर्करा सहस्रं हे छिद्रे प्राथमद्युश्वइत्य।स्वर्णं विकर्णी
मायो।स्तुति स्वयमातृण्णां।सर्वाश्चितिं पुरीषेणाच्छाद्य।घृतं विश्वाइतिमध्ये उत्तरस्वर्णं
विकर्णी।प्राथमदश्वइत्यपदधाति।तस्यैव क्षमेव दक्षिणतः स्वयमातृण्णा।मायो
भूत्स्य पदधाति।ते चोभे छिद्रे शर्करा स्यातां।स्वयमातृण्णात्वा आतृण्णत्वस्वरूपबाह्यक
र्पैर्थ आरंभः स्तुत्यनुकरणा।। सक्षन्निस्पो सादनत्वहं।दृहस्पोषक्षादवविधा
नमेयत्तुन ग्रारंभः।।पुरुषास्मि।हामव क्षिपन्नग्निं मोक्षतिहिरण्यशकलसहस्रे

णे शते। द्वा द्व प्रकिरति सह स्रुस्येति। प्रतिमंत्रं सह स्रुस्येति प्रतिमंत्रं। पुरुषा
मिं हामवदिति पश्चादग्ने प्राङ्‌मुखस्तोदक्षिणो पुरस्तात्स्नस्यङ्. ते नैव पश्चा
त्परीत्यदक्षिणतमुदङ्। तानेव पश्चात्प्राङ्‌मुखनाद्वाद्व शतेहिरण्यशकहे प्रवि
प्रकिरति। सह स्रुस्येत्येतिमोंत्रैः प्रतिमंत्रं प्रकिरति एवं सह स्रेण पंच स्रुचः। प्राक्ष
ति हिरण्यशकलैः प्रकिरीत तत्र प्रोक्षणार्थः। विशिष्टभाष्यानुसारित्वाच्छ्र पशस्ता
नांते नाद्वाद्व शते आज्यप्रोक्षति अत एव द्वाभ्यां द्वाभ्यां शताभ्यामिति करण
विभक्तिः। ततश्च प्रोक्षणसामर्थ्यादभिषेकवाक्यापपत्तेः क्षत्राप्रोक्षणं हिरण्यास
तु कार्यः रुद्रसंख्यैरभिषिक्तो वा जपयेत्स्विरग्निचितः। एकाशीतिं च सोमान्पदं। ज
भाष्यप शेषि सन। संम्राजांवं शजोयस्य वाचस्पतिरिवार्थवित्। वाचस्पतिरूपादा
नं योगिचाक्षमबाप्नपः। अनेकक्रतुयाजि चादीयसोपितिवारकः। अन्यत्रग
मनस्यासो श्री अनंताभिधस्सुधीः इति॥ सम्राड्‌गपति महायाज्ञिक श्री अनंत
कृते॥ कात्यायनसूत्रभाष्ये॥ सप्तदशोऽध्यायः॥ छ छ ...-१२००

नसंबंधान्तरस्यापि श्रीमतेन योगात्प्रतिद्रव्यं तावच्चतुर्मुष्टिकग्रहणं समुदितस्यैवाप्र
दिप्रतिद्रव्यं नहि प्रति योगं चतुर्मुष्टिकद्रव्यसंख्या तं ह वि: स्यात्तद्वायुक्तं। एकया
गस्यैकचतुर्मुष्टिनिर्वर्त्यं सिवात्मस्य प्रति। देवतं प्रति द्रव्यं मुष्टिद्वयं गृह्यते। नहि द्र
व्यं चतुर्मुष्टिग्रहणसंस्कृतं तनस्यात्। अथ समुदितस्य साधनभावस्य वणो। तसमु
दितस्यैवं चतुःसंख्या योगो भवति। तदपि न मिश्रितस्य वसाधनतावमस्पतमिश्रा
नजुहोतीति तेन तद्रूपस्यैव तदर्थसंस्कारोऽपि घटते। एवं तर्हि द्रव्योर्नैरपेक्ष्येण
साधनताश्रवणाद्द्वयोः पृथक्संस्कारयोगिता। यतु मिश्रणं तच्छा परत्वान्तरङ्गामा
र्थं भविष्यति। पतुमुष्टिद्वयग्रहणसार्वबोचत्वः संख्यायोगो न भविष्यतीति ने
तद्दूष्यति। अन्यत्राप्येकद्रव्यके यागे प्रतिमुष्टिग्रहीतं द्रव्यं न चतुःसंख्यायो
गि। तेनेतदपि नविष्यति। अथवा भवितव्यमत्राध्वर्यूणायेन जितस्तानां प्रति
चतुर्मुष्टिकं गंथिद्वयं गंथिद्वयं बद्धं ग्रहीष्यते। सत्यं भविष्यत्येतत्र चतुर्थपिन
मूल्यानुनिपापेण। नहि वर्णयन्ति व्रीहियववन्नैरपेक्ष्याद्धि कस्यै शास्त्रेण वान
रात्रिमिश्रणो व्यासमुच्चयहृति। न कथं न्यापसहं मिश्रीकरणं हि जित्वा: मिश्रणा
चसनुसंस्कारो नोऽस्म्य देय चान्न संस्कारे पौ क्ष्यंते। प्रदेशस्य विशेषपरो प्रोक्षणा
हृयो भवन्ती वसाधारणाः प्रसिद्धं च तिलचूर्णमन्नसंस्कारकं ननु